

Monika Ewa Adamska*

***Johann Martin Pohlmann (1726–1800).
Architekt epoki fryderycjańskiej***

***Johann Martin Pohlmann (1726–1800).
Architect of the period of Frederick the Great***

Zakres opracowania. Stan badań

Opracowanie niniejsze dotyczy twórczości architekta Johanna Martina Pohlmann, którego aktywność zawodowa przypadła na 2. poł. XVIII w. i rządy króla Prus Fryderyka II. W tym czasie formę wielu kościołów i pałaców Śląska kształtował związany przez wiele lat z Wrocławiem Carl Gotthard Langhans, zainteresowany ideami klasycyzmu. W barokowej stylizacji projektował architekt Georg Ludwig Schirrmeyer, autor promienistego założenia rezydencjalnego w Pokoju (*Carlsruhe*) zrealizowanego dla księcia wirtembersko-oleśnickiego. Do rozwoju hutnictwa i osadnictwa górnośląskiego, obok Johanna Martina Pohlmann, przyczynił się Johann Friedrich Wedding, mało znany jako architekt, wykształcony w Berlinie i działający we Wrocławiu jako inspektor budowlany. Za jego największe osiągnięcie w dziedzinie techniki uważa się uruchomienie w 1796 r. w Gliwicach pierwszego pieca koksowego [1, s. 181].

Znaczącym twórcą działającym na Śląsku był Johann Martin Pohlmann. W artykule przedstawiono obiekty i założenia urbanistyczne wyróżniające się w twórczości tego architekta. Zostały one zrealizowane na terenie dzisiejszego województwa opolskiego, mniej liczne z innych części Śląska zostały tylko wzmiankowane.

Znaczne zainteresowanie historyków architektury wzbudzają dwa centralne założenia ruralistyczne w Jedlicach

Scope of study. Research status

This paper regards the works of the architect Johann Martin Pohlmann who was professionally active in the 2nd half of the 18th century during the reign of the king of Prussia Frederick II. At that time the form of many churches and palaces in Silesia was shaped by Carl Gotthard Langhans who was interested in the neoclassical ideas and for a long time was connected with Wrocław (*Breslau*). The architect Georg Ludwig Schirrmeyer, who designed in the Baroque style, was the author of the radial layout residential area in Pokój (*Carlsruhe*) executed for the Duke of Württemberg-Oels. Apart from Pohlmann, it was Johann Friedrich Wedding, a not too famous architect, educated in Berlin and active in Breslau as a construction inspector, who contributed to the development of metallurgy and Upper Silesia settlements. The start-up of the first coke furnace in 1796 in Gliwice is considered his greatest achievement in the area of technology [1, p. 181].

Johann Martin Pohlmann was a great architect active in Silesia. This paper presents his most distinctive structures and urban designs. They were located in the area of what today is the Opole province, and some located in other parts of Silesia are only mentioned.

What is of significant interest for the historians of architecture is two centrally laid out rural settlements – in Jedlice and in Kup¹. They were analyzed by Małgorzata

* Wydział Budownictwa Politechniki Opolskiej/Faculty of Civil Engineering, Opole University of Technology.

¹ Jedlice is a small village located in the commune of Ozimek (Opole district), upon the Mała Panew river, about 25 km east of Opole.

oraz w Kup¹. Analizowały je Małgorzata Chorowska i Agnieszka Zabłocka z odniesieniem do przykładów europejskich i historii urbanistyki [2]. Wzmiankowane były też przez innych autorów [1], [3]. Osadnictwo fryderycjańskie ilustrowane archiwalnymi projektami Pohlmannna przedstawione zostało przez Hansa Joachima Helmigka w *Oberschlesische Landbaukunst um 1800* [4], fundamentalnym opracowaniu wydanym w 1937 r. Obiekty przemysłowe i inżynierskie zrealizowane na Górnym Śląsku w 2. poł. XVIII w. i na początku XIX w. wraz z sylwetkami działających wówczas architektów, w tym Pohlmannna, zostały przedstawione przez Kurta Bimlera w *Die Industrianlagen in Oberschlesien*, obszernej publikacji z 1931 r. [5]. Cennymi materiałami źródłowymi są również artykuły w przedwojennych niemieckich czasopismach autorstwa Bimlera [6], [7] oraz Alfreda Schellenberga [8], dotyczące wybranych założeń i obiektów. Celem niniejszego artykułu jest możliwie szerokie, monograficzne przedstawienie twórczości i biografii – jak dotąd znanej fragmentarycznie – Johanna Martina Pohlmannna², architekta zaangażowanego w rozwój przestrzenny i gospodarczy Śląska w 2. poł. XVIII w.

Rys biograficzny

Znane są etapy kariery zawodowej Pohlmannna oraz jego znaczące projekty i realizacje. Niemniej autorstwo niektórych jego dzieł jest słabo udokumentowane³. Niewiele wiadomo o prywatnym życiu tego śląskiego architekta. Jego sylwetkę przybliży wspomnienie pośmiertne Wilhelma Bode, ucznia Pohlmannna, zamieszczone w styczniu 1801 r. w miesięczniku „Schlesische Provinzialblätter” wydawanym we Wrocławiu [10]. Wiadomo z niego, że Johann Martin Pohlmann urodził się 15 września 1726 r. w Berlinie, w zamożnej rodzinie kupieckiej. Zainteresowanie sztuką budowlaną rozwinęło się w naukę zawodu architekta pod kierunkiem ówczesnego radcy wojennego i dyrektora budowlanego Dietricha, który zaangażował wkrótce swojego ucznia w prowadzone projekty i budowy [10, s. 25]. Pierwsze samodzielne zlecenia Pohlmannna pochodziły z berlińskiej kamery wojen i domen. W 1749 r. 23-letni Pohlmann awansował na stanowisko inspektora budowlanego z rekomendacji radcy wojennego i dyrektora budowlanego Feldmanna. Kolejne lata nie przyniosły jednak oczekiwanych sukcesów zawodowych. Niezadowolony z rozwoju swojej kariery Pohlmann zdecydował się na udział w pracach projektowych prze-

Chorowska and Agnieszka Zabłocka in reference to some European examples and the history of urban design [2]. They were also mentioned by other authors [1], [3]. The Frederician settlements illustrated with archival designs by Pohlmann were presented by Hans Joachim Helmigk in *Oberschlesische Landbaukunst um 1800* [4], the fundamental study published in 1937. The industrial and engineering structures built in Upper Silesia in the 2nd half of the 18th century and at the beginning of the 19th century with the architects who were active then, including Pohlmann, were presented by Kurt Bimler in *Die Industrianlagen in Oberschlesien*, a large publication from 1931 [5]. The valuable source materials also include the articles by Bimler [6], [7] and Alfred Schellenberg [8] from the prewar German journals, regarding selected settlements and structures. The object of this paper is to present as broadly as possible a monograph of the works and life – that so far has been known only partially – of Johann Martin Pohlmann², the architect who contributed to the space development and economic growth of Silesia in the 2nd half of the 18th century.

Pohlmann's life

The stages in Pohlmann's professional career as well as his major projects and designs are well known, however, the authorship of some of his works is poorly documented³. Little is known about the private life of this Silesian architect. Some information regarding his life comes from the posthumous note by Wilhelm Bode, Pohlmann's student, from January 1801 published in the monthly journal “Schlesische Provinzialblätter” in Breslau [10]. He wrote there that Johann Martin Pohlmann was born on September 15, 1726 in Berlin into a wealthy merchant family. His interest in the art of building developed into a pursuit of the profession of architect under the supervision of Dietrich who was then military advisor and building director and who soon had his student engaged in projects and construction designs [10, p. 25]. Pohlmann's first independent orders came from the Berlin Chamber of Wars and Domains. In 1749, the 23-years-old Pohlmann was promoted to the position of building inspector upon recommendation of Feldmann who was then military advisor and building director. Over the next few years, however, professionally he was not as successful as expected. Unhappy with the development of his career, Pohlmann decided to participate in the re-designing works of Potsdam, conducted on the initiative of king Frederick II. Unfortunately, the architects in

¹ Jedlice to niewielka wieś położona w gminie Ozimek (powiat opolski), nad rzeką Mała Panew, w odległości około 25 km na wschód od Opola. Znajduje się tutaj Huta Szkła Jedlice, która kontynuuje XVIII-wieczne tradycje. Wieś Kup licząca obecnie około 1200 mieszkańców położona jest w gminie Dobrzeń Wielki (powiat opolski), około 20 km na północ od Opola, na trasie do Namysłowa.

² Opracowanie niniejsze stanowi kontynuację badań twórczości Pohlmannna dotyczących pojedynczego założenia: kolonii hutniczej wraz z hutą w Jedlicach [9].

³ Przykładem jest budynek *Invalidenhaus* w Rybniku, przypisywany Pohlmannowi przez kronikarza Zimmermanna w 1794 r. Bimler w 1931 r. stawia autorstwo Pohlmannna pod znakiem zapytania z powodu luk w archiwaliach [5, s. 66–67].

The Glass Factory Jedlice operates there and it follows the 18th-century production traditions. The village of Kup with about 1200 inhabitants is located in the commune of Dobrzeń Wielki (Opole district), about 20 km north of Opole, on the way to Namysłów.

² This paper is a continuation of research on Pohlmann's works regarding one design: the metallurgic settlement with the ironworks in Jedlice [9].

³ *Invalidenhaus* in Rybnik as an example of a building attributed to Pohlmann by the chronicler Zimmermann in 1794. Bimler in 1931 questioned Pohlmann's authorship due to insufficient support in archives [5, pp. 66–67].

budowy Poczdamu, realizowanych z inicjatywy króla Fryderyka II. Jego projekty nie zyskały uznania architektów kierujących przebudową, a rozgoryczony tym Pohlmann zniszczył swoje rysunki. Pozytywna opinia z berlińskiej kamery wojen i domen umożliwiła mu jednak rozpoczęcie pracy w kamerze wrocławskiej. Przybył do Wrocławia w kwietniu 1763 r., miesiąc później został oddelegowany do pracy w Opolu, gdzie kierował urzędami budowlanymi Opola i Kluczborka oraz sprawował nadzór budowlany nad 32 miastami Górnego Śląska [10, s. 28]. Z Opolem i Śląskiem Opolskim związany był przez ponad 20 lat, angażując się znacząco przede wszystkim w rozbudowę górnośląskiego hutnictwa oraz projekty kolonii fryderycjańskich. W 1780 r. został przeniesiony do Wrocławia, gdzie jako dyrektor objął Wyższy Urząd Budowlany w kamerze wojen i domen [10, s. 29]. We Wrocławiu pracował wówczas Carl Gotthard Langhans, młodszy o kilka lat od Pohlmann, pełniący od 1775 r. funkcję nadradcy budowlanego i wojennego. Obaj architekci pozostawali w przyjacielskich stosunkach, współpracując aż do wyjazdu Langhansa (mianowanego w 1788 r. dyrektorem utworzonego berlińskiego Wyższego Dworskiego Urzędu Budowlanego) do Berlina. Pohlmann już do końca życia był związany z Wrocławiem, w 1799 r. obchodził 50-lecie pracy zawodowej. Rok później, 3 listopada, zmarł w wieku 74 lat, w wyniku udaru mózgu.

Wilhelm Bode w pośmiertnym wspomnieniu podjął próbę określenia cech charakteru i osobowości Pohlmann, którego przedstawił jako osobę o silnym charakterze i sanguinicznym temperamencie. Te cechy pozwoliły Pohlmannowi czerpać radość i zadowolenie z życia mimo przewlekłej choroby, której początki pojawiły się już w czasie pracy w Opolu, wymagającej wielu trudnych wyjazdów w teren [10, s. 30]. W pracy zawodowej towarzyszyła mu przez całe życie wewnętrzna potrzeba doskonalenia się i rozwoju, rzetelne i terminowe podejście do realizowanych zleceń i projektów. Jedyna informacja o życiu rodzinnym Pohlmann dotyczy żony, z którą przeżył w szczęśliwym związku ostatnich 20 lat. Można mieć nadzieję, że umieszczona w tekście łacińska sentencja „mortuis nil nisi bene” – „o zmarłych tylko dobrze” nie spowodowała wybiórczego przedstawienia sylwetki architekta [10, s. 34].

Dokowania zawodowe

W pierwszym okresie swojej pracy w Opolu, w latach 60. XVIII w., Johann Martin Pohlmann zaprojektował szkołę i kościół dla kolonii Grodziec oraz nadzorował odbudowę Byczyny po pożarze i zaprojektował wieżę ratusza (1766). Uważa się, że hełm ratuszowej wieży, nawiązujący do kształtu obelisku, to pierwsze takie rozwiązanie formalne na Śląsku [5, s. 66–67], [11, s. 192]. Wśród zawodowych dokonań Pohlmann związanych z kolonizacją fryderycjańską wyróżniają się zrealizowane projekty dwóch osiedli o centralnej kompozycji: w Jedlicach (1775) i w Kup (1780), poddane analizie w niniejszym artykule. Znaczący jest udział architekta w realizacji królewskich planów rozwoju przemysłu hutniczego w dolinie rzeki Mała Panew. Pohlmann opracował pla-

charge of the re-designing did not like his projects and Pohlmann, disappointed with that, destroyed his drawings. The positive opinion of the Berlin Chamber of Wars and Domains, however, enabled him to start work in the Breslau Chamber. He went to Breslau in April 1763, a month later he was relocated to work in Opole, where he was in charge of building offices in Opole and Kluczbork and the construction supervision over 32 Upper Silesian cities [10, p. 28]. He was connected with Opole and Opole Silesia for over 20 years, being deeply involved in particular in the growth of Upper Silesian metallurgy and the designs of Frederician settlements. In 1780, he was transferred to Breslau, where he was director of Higher Building Office at the Chamber of Wars and Domains [10, p. 29]. Carl Gotthard Langhans, several years younger than Pohlmann, worked in Breslau then as building and military senior advisor since 1775. Both architects were friends, cooperating until Langhans left for Berlin (appointed in 1788 as a director of the High Court Building Office established in Berlin). In 1799, Pohlmann, who was connected with Breslau for the rest of his life, celebrated the 50th anniversary of his professional work. A year later, on November 3, he died at the age of 74 as a result of a stroke.

In his posthumous note Wilhelm Bode tried to describe Pohlmann's character and personality traits; he presented him as a person with a strong character and sanguine temperament. These features enabled Pohlmann to enjoy life and be happy in spite of a chronic disease which began to bother him when he was working in Opole, which required from him a lot of difficult field trips [10, p. 30]. During his whole professional life he felt an internal desire for perfection and development as well as diligent and timely approach to assigned tasks and projects. The only information about Pohlmann's family life concerns his wife with whom he happily spent the last 20 years of his life. One can hope that the sentence in Latin included in the text “mortuis nil nisi bene” – “of the dead, nothing unless good” – was not the reason why the presentation of the architect was sketchy [10, p. 34].

Professional achievements

During the first period of his work in Opole, in the 1760s, Johann Martin Pohlmann designed the school and the church for the settlement in Grodziec and he supervised the reconstruction of Byczyna after the fire and he also designed the town hall tower (1766). The helm of the town hall tower, alluding to the shape of an obelisk, is believed to be the first such formal design in Silesia [5, pp. 66–67], [11, p. 192]. Pohlmann's professional achievements connected with the Frederician settlements include the completed designs of two settlements with central layouts: in Jedlice (1775) and in Kup (1780) analyzed in this article. The architect greatly contributed to the completion of the royal plans of development of the metallurgical industry in the Mała Panew river valley. Pohlmann designed the development plans and technological drawings for the ironworks in Ozimek, Jedlice, Krasiejów and Zagwizdzie [5, pp. 25–28], [9, p. 37].

ny zagospodarowania oraz rysunki technologiczne dla hut w Ozimku, Jedlicach, Krasiejowie i Zagwizdzu [5, s. 25–28], [9, s. 37]. Do innych inżynierskich dokonań tego architekta można zaliczyć projekt mostu przez Odrę w Opolu, który zastąpił przeprawę zniszczoną w 1775 r. przez kry lodowe [5, s. 67].

W ostatnim etapie kariery zawodowej, związanym z kierowaniem Wyższym Urzędem Budowlanym we Wrocławiu, Pohlmann zaprojektował dwa kościoły. Z zachowanych materiałów archiwalnych znana jest historia powstania ewangelickiego kościoła (1786–1788) w Koźlu według projektu Pohlmannia ze zmianami autorstwa Langhansa [6, s. 199–200], [8, s. 150–154]. Archiwalne zdjęcia utrwaliły architekturę zaprojektowanego również przez Pohlmannia, nieistniejącego dzisiaj ewangelickiego kościoła w Namysłowie (1787–1789). Na zlecenie króla Fryderyka II Pohlmann w 1783 r. nadzorował prace ziemne i murarskie prowadzone w twierdzach: Wrocław, Koźle i Kłodzko. W końcowym okresie życia Pohlmann kierował budowami zespołu koszar artylerii oraz głównego odwachu we Wrocławiu, realizowanych według projektu Langhansa, oraz projektował domy mieszczkańskie w Dzierżoniowie, Strzelinie, Brzegu i Świebodzicach [10, s. 30], [11, s. 192].

Kolonizacja fryderycjańska na Śląsku. Tło historyczne

W wyniku trzech wojen śląskich (1740–1763) większa część Śląska wraz z hrabstwem kłodzkim została włączona do Królestwa Prus, które pod rządami króla Fryderyka II (1740–1786) stały się najpotężniejszym mocarstwem europejskim. Król rozpoczął budowę nowego systemu administracji i zarządzania prowincją śląską, wprowadził nowy system podatkowy, reformował sądownictwo i rozbudowywał system militarny. W 1742 r. utworzony został, podporządkowany bezpośrednio królowi, urząd ministra Śląska⁴. Ministrowi podlegały wszystkie sprawy prowincji śląskiej z wyłączeniem sądownictwa, a Śląsk do początku XIX w. zachował znaczną autonomię w monarchii pruskiej [12, s. 204–205].

Ważne miejsce w polityce króla Fryderyka II, w celu zwiększenia zaludnienia oraz rozwoju gospodarczego monarchii w jej nowych granicach, zajmował program kolonizacji, szczególnie słabo zurbanizowanych terenów. Program realizowany był poprzez zasiedlanie istniejących wsi nowymi osadnikami oraz budowę osiedli mieszkaniowych: wiejskich i leśnych oraz przemysłowych⁵ i rzemieślniczych. W latach 1740–1806 osiedliło się na Śląsku około 60 tysięcy kolonistów i założonych zostało

Other engineering achievements of the architect include the project of a bridge over the Odra river in Opole which replaced the bridge destroyed in 1775 by ice floes [5, p. 67].

In the last stage of his professional career which was connected with his heading the Higher Building Office in Breslau, Pohlmann designed two churches. The original archival materials provide information about the history of construction of the Evangelical church in Koźle (1786–1788) designed by Pohlmann with some changes by Langhans [6, pp. 199–200], [8, pp. 150–154]. Old pictures recorded the architecture of the non-existent nowadays Evangelical church in Namysłów (1787–1789), which was also designed by Pohlmann. By the order of king Frederick II Pohlmann in 1783 supervised earth and masonry works in the fortresses in Breslau, Koźle, and Kłodzko. Late in his life he was in charge of the construction of the artillery barracks and the main guardhouse in Breslau completed in compliance with the designs of Langhans, and he also designed the burgher houses in Dzierżoniów, Strzelin, Brzeg and Świebodzice [10, p. 30], [11, p. 192].

Frederician settlements in Silesia. Historical background

In the aftermath of the Silesian Wars (1740–1763) most part of Silesia, including the County of Kłodzko, was annexed to the Kingdom of Prussia which under the rule of king Frederick II (1740–1786) became the greatest power in Europe. The king began building a new system of administration and management in the Silesia province, implemented a new system of taxes, reformed the judicial system and extended the military system. In 1742, he established the office of the minister of Silesia, reporting directly to the king⁴. The minister was in charge of all issues of the Silesia province except for courts, and Silesia was significantly autonomous in the Prussian Kingdom from the beginning of the 19th century [12, pp. 204–205].

The program of colonization, especially of poorly urbanized areas, was of great importance in the policy of king Frederick II in order to increase the population and boost the economy of the kingdom within its new borders. The program was implemented by colonizing the existing villages with newcomers and by building residential estates: in rural and forest as well as industrial and crafts areas⁵. In 1740–1806, about 60 thousand colonists settled and almost 450 settlements were established in Silesia, mostly in the district of Opole, Kluczbork, Olesno, near Bytom, Rybnik, and Pszczyna as well as in the County of Kłodzko [12, pp. 240–242]. The rules of space and architectural development of new settlements were provided in the

⁴ W okresie aktywności zawodowej Pohlmannia urząd ministra Śląska sprawował Karl Georg von Hoym. Von Hoym (1739–1807) kształcił się w Królewcu i studiował prawo we Frankfurcie. Po nieudanej próbie rozpoczęcia kariery w strukturach wojska został zatrudniony w śląskiej kamerze wojen i domen, szybko awansując. Od 1770 r. sprawował funkcję ministra Śląska, pozostając na tym stanowisku do 1806 r. i krótkotrwałego kryzysu Prus w okresie wojen napoleońskich.

⁵ Na Śląsku, bogatym w rudy żelaza, nastąpił w tym okresie dynamiczny rozwój hutnictwa.

⁴ When Pohlmann was professionally active Karl Georg von Hoym held the position of the minister of Silesia. Von Hoym (1739–1807) was educated in Królewiec and he studied law in Frankfurt. After his unsuccessful attempt at pursuing a military career, he was employed in the Silesian Chamber for Wars and Domains, where he was quickly promoted. In 1770, he was appointed minister of Silesia, holding the position until 1806 and a short crisis of Prussia during the Napoleonic Wars.

⁵ At that time the metallurgical industry dynamically grew in Silesia which was rich in iron ores.

blisko 450 osiedli, najwięcej w powiecie opolskim, kluczborskim, oleskim, w okolicach Bytomia, Rybnika i Pszczyny oraz w hrabstwie kłodzkim [12, s. 240–242]. Zasady rozwiązań przestrzennych i architektonicznych nowych osiedli wyznaczał edykt królewski z 1773 r., zalecający stosowanie linearnego układu osiedla oraz zabudowy o prostej formie i szachulcowej konstrukcji. Nową osadę zakładano zwykle wzdłuż drogi, z działkami kolonistów po obu stronach. Kierowano się zasadami praktyczności, racjonalności i oszczędności, a nie estetyki formy i piękna [2, s. 36–37]. Mieszkania składały się z izby, kuchni i komory. Każda rodzina otrzymywała niewielki areal gruntów ornych, łąkę i pastwisko. Dla kolonistów wprowadzono ulgi podatkowe i zwolnienia ze służby wojskowej. Powstałe w tym czasie kolonie to m.in. założona w 1782 r. kolonia Antoniów (pow. opolski), przeznaczona dla 40 rodzin węglarzy i składająca się z 20 domów czy osada Kolonowskie (pow. strzelecki), założona przez hrabiego Filipa Collonę i składająca się z 24 domów dla rodzin robotników i urzędników [9, s. 37]. Kolonizacja fryderycjańska nie przyniosła jednak oczekiwanych rezultatów, nastąpił nawet odpływ części kolonistów, czego przyczyną były m.in. trudne warunki bytowe i ekonomiczne⁶ oraz zbyt mały areal ziemi. Szybki rozwój technologii hutniczych sprawił, że hutnictwo w dolinie Małej Panwi straciło swoje znaczenie na rzecz rozwoju przemysłu na Górnym Śląsku [2, s. 38–39].

Kolonie fryderycjańskie na Śląsku Opolskim w projektach Pohlmann

Kolonia Grodziec. Projekt szkoły (1767)

Kolonia Grodziec (*Friedrichsgrätz*) została założona w 1752 r. na terenach leśnych, około 30 km na wschód od Opola, niedaleko Ozimka⁷. Część jej mieszkańców stanowili Czesi emigrujący z monarchii Habsburgów z powodu prześladowań na tle religijnym. Była to najstarsza i największa osada wśród kolonii fryderycjańskich na Śląsku. Uzyskała układ linearny, działki wyznaczono wzdłuż dwóch dróg prowadzonych po obu stronach niewielkiej rzeki *Friedrichsgrätzer Wasser* (obecnie Woda Grodzieńska). Kolonia liczyła około 100 typowych domów [4, s. 213]. W centralnej części wsi, na skrzyżowaniu dróg zaplanowano wzniesienie kościoła, plebanii, szkoły i aresztu. Powstały w 1754 r. projekt plebanii (autorstwa kierownika budowy Schultza) założonej na prostokątnym rzucie, w konstrukcji szkieletowej z wysokim, dwuspadowym dachem pozostaje w zgodzie z wytycznymi edyktu królewskiego o racjonalnej i oszczędnej zabudowie.

Projekty: szkoły i kościoła dla kolonii Grodziec autorstwa Pohlmann, jedne z pierwszych projektów ar-

royal edict from 1773, recommending the use of linear settlement layouts and simple half-timber buildings. New settlements were usually established along a road, with the plots of colonists on both sides. Their builders followed the principles of practicality, rationality, and frugality rather than aesthetics of form and beauty [2, pp. 36–37]. The living quarters included the main room, kitchen, and a storage room. Each family was granted a small plot of arable land, a meadow, and a pasture. Furthermore, the colonists had tax benefits and were exempt from military service. The settlements which were established at that time included Antoniów (district of Opole) from 1782 for 40 families of coalmen, comprising 20 houses or the Kolonowskie settlement (district of Strzelce Opolskie) established by count Filip Collonna with 24 houses for families of workers and clerks [9, p. 37]. The Frederician colonization did not, however, bring expected results and in fact some settlers even left due to e.g., difficult living and economic conditions⁶ as well as too small an area of their land. As a result of quick development of metallurgical technologies the metallurgy industry in the Mała Panew river valley lost its significance for the benefit of the growth of industry in Upper Silesia [2, pp. 38–39].

Frederician settlements in Opole Silesia in Pohlmann's projects

Grodziec. School design (1767)

Grodziec (*Friedrichsgrätz*) was established in 1752 in a wooded area, about 30 km east of Opole, near Ozimek⁷. Some of its inhabitants were Bohemians, emigrating from the Habsburg kingdom due to religious persecutions. It was the oldest and the largest Frederician settlement in Silesia. Its layout was linear, with plots along two roads leading on both sides of a small river – *Friedrichsgrätzer Wasser* (at present Woda Grodzieńska). The settlement had about 100 typical houses [4, p. 213]. A church, a parsonage, a school and a prison were planned in the central part of the village, at the crossroads. The design of the parsonage in 1754 (made by the construction manager Schultz), on a rectangular plan, in frame construction, with a high, double-pitched roof complied with the guidelines of the royal edict on rational and simple architecture.

Projects: school and church for the settlement in Grodziec by Pohlmann, two of the first projects by the architect for Opole Silesia⁸, were made in 1767 and they also followed the principle of Frederician simplicity. The one story school with a high, double-pitched roof was designed in timber frame construction, evident in

⁶ O gospodarstwach opuszczonych i w złym stanie technicznym, o trudnych warunkach ekonomicznych kolonistów pisał minister von Hoym w 1783 r. w raporcie z objazdu kolonizowanych obszarów Śląska [2, s. 38].

⁷ Wieś Grodziec liczy obecnie około 1500 mieszkańców. W 1945 r. osiedlono w niej repatriantów z okolic Lwowa, przedwojenni mieszkańcy wyemigrowali do Czech i Niemiec.

⁶ In 1783, minister von Hoym wrote about abandoned households, poor technical condition, and difficult economic situation of the settlers in his report from his visits to the settlements in the colonized areas of Silesia [2, p. 38].

⁷ Now about 1500 people live in the village of Grodziec. In 1945, it was settled with repatriates from the area of Lvov; its prewar inhabitants emigrated to Bohemia and Germany.

⁸ The architect made the projects for the village of Grodziec (1767) while being building inspector for Opole Silesia, this position he took in 1763.

chitekta dla Śląska Opolskiego⁸, powstały w 1767 r. i również opierały się na zasadzie fryderycjańskiej prostoty. Parterowa szkoła z wysokim dwuspadowym dachem zaprojektowana została w drewnianej konstrukcji szkieletowej, widocznej w rytmie elewacji, a prosta forma przypomina bardziej budynek gospodarczy. W porównaniu z prostotą projektu plebanii i szkoły, projekt kościoła przedstawia się bardziej okazale. Został on opisany oddzielnie wraz z pozostałymi obiektami sakralnymi Pohlmana.

Schemat ulicówki we wsi Grodziec jest czytelny do dziś, dawne dwie drogi: obecnie krajową nr 46 i lokalną gruntową nadal oddziela rzeka.

Kolonia hutnicza wraz z hutą w Jedlicach (1775)

Z chwilą włączenia Śląska w obręb Królestwa Prus zapoczątkowano program rozbudowy hutnictwa. Pod nowe inwestycje wybrane zostały tereny dobrze skomunikowane i zasobne w drewno, rudę żelaza oraz energię wodną, położone nad dopływami Odry: Małą Panwią, Budkowiczanką i Brzynieczką. W 2. poł. XVIII w. powstały m.in. huty w Ozimku, Krasiejowie, Jedlicach, Zagwizdziu i Dębskiej Kuźni [9, s. 35]. Z powstawania nowych ośrodków przemysłu hutniczego wynikała potrzeba budowy kolonii mieszkaniowych dla pracowników. Na słabo zaludnione tereny doliny rzeki Mała Panew i lewo-brzeżnych dopływów Stobrawy przybywali koloniści pochodzący z Niemiec, również z Austrii i Czech. Akcja kolonizacyjna prowadzona była w latach 1741–1805, z nasileniem w okresie 1770–1786. W jej ramach na obszarze Górnego Śląska powstało około 200 kolonii, prawie połowa wszystkich założonych na Śląsku, w tym około 60 w obszarze dorzecza Małej Panwi [13, s. 38].

Kiedy Pohlmann w 1775 r. projektował kolonię hutniczą w Jedlicach (*Jedlitze*, po 1936 r. *Staueck*), w powiecie opolskim założono już szereg kolonii, zgodnie z zasadami dekretu królewskiego. Pohlmann zastosował w rozwiązaniu przestrzennym Jedlic formę koła wymagającą wykorzystania rozwiniętej myśli urbanistycznej i nieprzystającą do przestrzennych reguł fryderycjańskiej kolonizacji. Realizację kolonii w Jedlicach poprzedziło powstanie rezydencjalnego założenia centralnego w Pokoju (*Carlsruhe*), miejscowości położonej około 30 km na północ od Opola⁹. Tutaj księżę wirtembersko-oleśnicki Karl Christian Erdmann w 1748 r. założył zwierzyniec i wznosił pałacyk myśliwski, zastąpiony następnie okazałą letnią rezydencją stanowiącą centralny element urbanistycznej kompozycji¹⁰. Barokowe założenie w Pokoju

the facade, and its simple form looks more like a storage building. Compared with the simplicity of the project of the parsonage and the school, the project of the church seems much more impressive. It was described separately with other ecclesiastical buildings designed by Pohlmann.

The plan of the roads in the village of Grodziec is clear even today, with two old roads: at present the state road no. 46 and the local one are still separated by the river.

The metallurgical settlement with ironworks in Jedlice (1775)

The moment when Silesia was annexed by the Kingdom of Prussia marked the beginning of the metallurgy development program. New investments were located in well connected areas with easy supplies of timber, iron ores, and water energy, by the tributaries of the Odra river: Mała Panew, Budkowiczanka, and Brzynieczka. In the 2nd half of the 18th century, the ironworks were established in e.g., Ozimek, Krasiejów, Jedlice, Zagwizdże and Dębska Kuźnia [9, p. 35]. The development of new centers of metallurgical industry resulted in the need to build residential settlements for workers. The scarcely populated area of the Mała Panew river valley and the left-side tributaries of the Stobrawa river attracted the settlers from Germany as well as from Austria and Bohemia. The colonization was conducted in 1741–1805, and it was more intensive in 1770–1786. During the colonization about 200 settlements were established in the area of Upper Silesia, with almost half of them established in Silesia, including about 60 in the area of the Mała Panew river basin [13, p. 38].

When Pohlmann designed the metallurgical settlement in Jedlice (*Jedlitze*, after 1936 *Staueck*) in 1775, numerous settlements had already been established in the district of Opole in compliance with the principles of the royal decree. In his spatial development plan of Jedlice Pohlmann applied the form of a circle which required the use of sophisticated urban solutions which did not match the space development principles of the Frederician colonization. The construction of the settlement in Jedlice was preceded by the development of the centrally laid out residential design in Pokój (*Carlsruhe*), a town located about 30 km north of Opole⁹. There in 1748 the Duke of Württemberg-Oels Karl Christian Erdmann established a game park and built a hunters' lodge, later to be replaced with an impressive summer residence which was the central element of its urban plan¹⁰. The Baroque

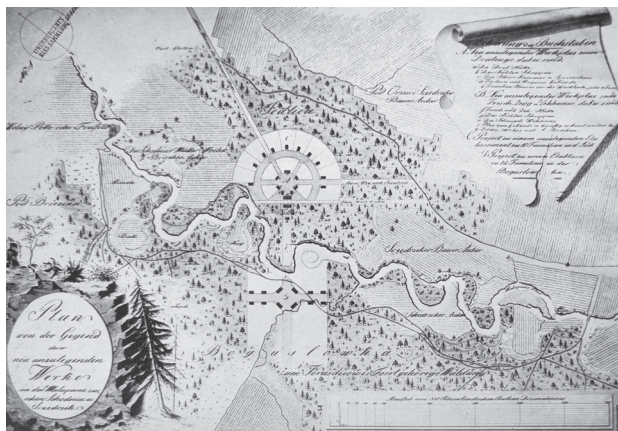
⁸ Projekty dla wsi Grodziec (1767) architekt wykonał na objętym w 1763 r. stanowisku inspektora budowlanego dla Śląska Opolskiego.

⁹ Założenie nawiązywało nazwą i formą do Karlsruhe, miasta powstałego w 1715 r. w niemieckiej Badenii-Wirtembergii. Pałac otaczało 8 domów oficynowych (*Kavalierhäuser*) usytuowanych na obwodzie placu. W 1945 r. pałac oraz otaczające go domy zostały zniszczone, promienisty układ ulic i centralny plac pozbawiony obecnie zabudowy są zachowane i czytelne w planie wsi Pokój.

¹⁰ Autorem pierwszego na Śląsku centralnego założenia składającego się z okrągłego placu z księżęcą rezydencją, z którego wychodziło osiem promienistych alei, był Georg Ludwig Schirrmeister, uczeń Georga

⁹ The development alluded with its name and form to Karlsruhe, a city established in 1715 in German Baden-Württemberg. The palace was surrounded by 8 outbuildings (*Kavalierhäuser*) situated along the perimeter of a square. In 1945, the palace and the houses surrounding it were destroyed, but the radial streets and the central square, with no buildings now, have their original layout and are clearly visible on the plan of the village of Pokój.

¹⁰ Georg Ludwig Schirrmeister, a student of Georg Wenzeslaus von Knobelsdorff, was the author of the first centrally designed development in Silesia with a circular square and a ducal residence, with eight radiating alleys. The composition of the radial layout inscribed in a concentric circle was one of the most popular characteristic features in the European architecture of late Baroque and neoClassicism [3, p. 365].

Il. 1. Plan kolonii hutniczej w Jedlicach z 1775 r. Kopia planu Pohlmann autorstwa Gärtnera z 1804 r. [źródło: 4, s. 248]

Fig. 1. Layout of the metallurgic settlement in Jedlice from 1775. The copy of Johann Martin Pohlmann's plan by Gärtner from 1804 [source: 4, p. 248]

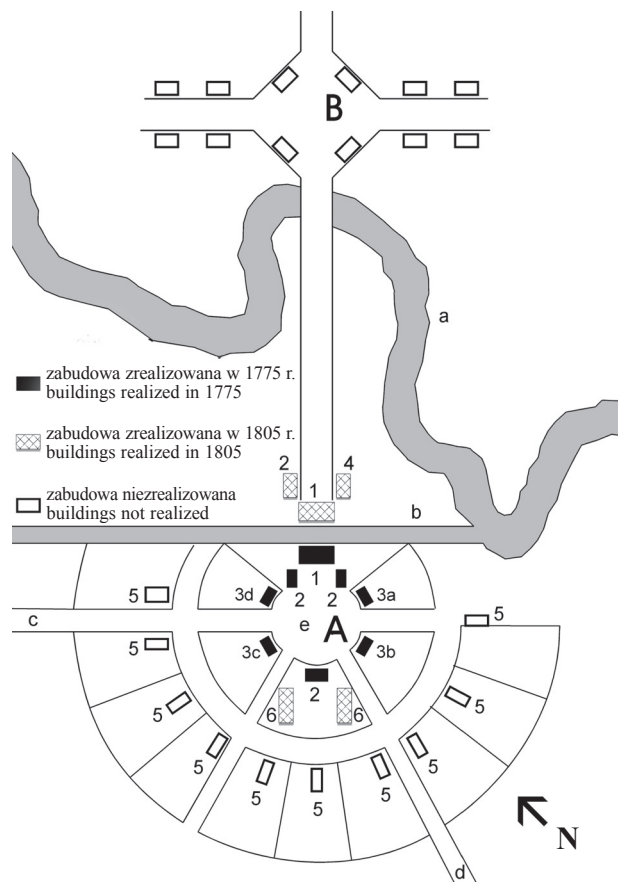
mogło być źródłem inspiracji dla Pohlmann w trakcie projektowania kolonii w Jedlicach [2, s. 53].

Założenie kolonii i huty w Jedlicach w 1775 r. to kolejny etap w rozwoju górnośląskiego hutnictwa i kolonizacji doliny rzeki Mała Panew¹¹. Plan urbanistyczny osiedla i zabudowań huty w Jedlicach autorstwa Pohlmann opierał się na rzucie koła o średnicy ponad 400 m, odkształconego kanałem hutniczym połączonym z rzeką Mała Panew (il. 1). Okrągły plac o średnicy około 80 m otaczają dwa niepełne pierścienie, wewnętrzny i zewnętrzny, podzielone na sektory kształtem zbliżone do trapezów (il. 2). Układ komunikacyjny stanowi koncentryczna ulica wokół centralnego placu, uzupełniona przez cztery promieniste drogi, z których dwie prowadzą dalej, do Szczedrzyka i Ozimka. Założenie jest w dużej mierze symetryczne i podporządkowane osi przebiegającej przez środek kolistego placu, prostopadłej do kanału, kontynuowanej w szerokiej alei prowadzącej do niezrealizowanej kolonii, po drugiej stronie rzeki. W wewnętrznym pierścieniu, w pięciu sektorach o zbliżonej powierzchni zlokalizowano budynki w układzie kalenicowym, otaczające kolisty plac. Cztery z nich to domy mieszkalne, piąty, na osi układu, to budynek prawdopodobnie o funkcji magazynowej¹². Kompozycję za-

Wenzeslause von Knobelsdorffa. Kompozycja promienistego układu wpisane w koncentryczne koło należała do ulubionych motywów w europejskiej architekturze późnego baroku i klasycyzmu [3, s. 365].

¹¹ W tym czasie funkcjonowała już Królewska Huta Małapanew w pobliskim Ozimku (1754) oraz należący do niej mniejszy zakład w Krasiejowie (1768).

¹² Obecnie w tym miejscu znajduje się dwukondygnacyjny budynek mieszkalny wzniesiony prawdopodobnie w XIX w. Funkcja obiektu znajdującego się tam pierwotnie jest trudna do jednoznacznego określenia. Nie zachowały się oryginalne rysunki Jedlic. Plan założenia znany jest jedynie z reprodukowanej, mało czytelnej w zakresie objaśnień kopii autorstwa Gärtnera z 1804, na której ten budynek wydaje się nieco większy niż sąsiadujące z nim budynki mieszkalne [4, s. 248]. We wcześniejszym opracowaniu przypisano mu funkcję mieszkalną [9, s. 38], w [2, rys. 28] określono budynek jako dom dyrektora. Nowych informacji dostarcza uproszczony plan Jedlic

Il. 2. Schemat układu kolonii hutniczej w Jedlicach. Objaśnienia: A) kolonia hutnicza wraz z hutą w Jedlicach, B) niezrealizowana kolonia Bogusławka (Boguslawka); projekt Pohlmann z 1765 r., a) rzeka Mała Panew, b) kanał technologiczny, c) droga do Szczedrzyka, d) droga do Ozimka, e) centralny plac ze studnią i kręgiem drzew, 1) budynki technologiczne huty, 2) magazyny, 3a-d) domy mieszkalne w układzie kalenicowym, 4) kuźnia, 5) domy mieszkalne w układzie szczytowym, 6) domy mieszkalne nienależące do projektu Pohlmann (oprac. autorki na podstawie [5, s. 26], [9, s. 38])

Fig. 2. Scheme of the metallurgic settlement in Jedlice. Notes:

- A) metallurgic settlement with the ironworks in Jedlice,
- B) unrealized settlement Bogusławka: Pohlmann's design from 1765,
- a) the Mała Panew river, b) technological channel, c) road to Szczedrzyk, d) road to Ozimek, e) central place with a well and a circle of trees, 1) ironworks' technological buildings, 2) storehouses, 3a-d) side-gabled dwelling houses, 4) smithy, 5) front-gabled dwelling houses, 6) dwelling houses not belonging to Pohlmann's design (author's elaboration on the basis of [5, p. 26], [9, p. 38])

architecture in Pokój might have been the source of inspiration for Pohlmann while designing the settlement in Jedlice [2, p. 53].

The establishment of the settlement and ironworks in Jedlice in 1775 was another step in the development of metallurgy in Upper Silesia and colonization of the Mała Panew river valley¹¹. The urban plan of the settlement and the facilities of the ironworks in Jedlice designed by Pohlmann was based on a circular plan with the diameter of over 400 m, with the metallurgical channel

¹¹ At that time the Małapanew Royal Ironworks near Ozimek was already in operation (1754) with its smaller facility in Krasiejów (1768).

budowy otaczającej plac zamykały dwa budynki huty usytuowane w ostatniej części wewnętrznego oryginalnego planu¹³. Murowane, jednokondygnacyjne budynki mieszkalne zaprojektowane zostały na rzucie prostokąta o wymiarach około 12 × 20 m, pierwotnie z przechodnią sienią i czterema mieszkaniami składającymi się z izby i kuchni. Ich bryły wyróżniały wysokie czterospadowe dachy kryjące nieużytkowe poddasza, a symetryczne elewacje dekorowały boniowane narożniki oraz opaski okienne i drzwiowe.

Jeden z nich, budynek przy ul. Feniksa 2 (il. 2: 3c), prywatny, nadal o funkcji mieszkalnej, został niedawno przebudowany¹⁴. Budynek przy ul. Feniksa 7 (il. 2: 3d), własność Huty Szkła Jedlice, od wielu lat niezamieszkały i dewastowany, bez opieki technicznej i zainteresowania właściciela wydaje się mieć niewielkie szanse na przetrwanie. W całości zamieszkały budynek przy ul. Feniksa 10 (il. 2: 3a) jest własnością gminy Ozimek. Ma zadowalający stan techniczny i zachował wiele oryginalnych elementów¹⁵. Ostatni z czterech budynków mieszkalnych (il. 2: 3b), według relacji mieszkańców, spłonął w czasach powojennych od uderzenia pioruna, jego lokalizację wskazuje obecnie grupa krzewów i drzew. Forma, funkcja i konstrukcja zachowanych budynków mieszkalnych osiedla w Jedlicach została szczegółowo opisana i zilustrowana w 2004 r. [9].

Centralny plac ze studnią otoczoną kręgiem drzew pełnił funkcję przestrzeni publicznej dla mieszkańców osiedla (il. 3). Choć zachowały się fragmenty studni oraz dwa drzewa, współczesny układ dojazdów do budynków, przecinająca plac droga do Szczedrzyka oraz przypadkowa zieleń zatarty pierwotną kolistą formę placu.

W porównaniu z oszczędną, szachulcową zabudową kolonii Grodziec, zrealizowaną kilka lat wcześniej, budynki mieszkalne w Jedlicach o murowej konstrukcji wymagały znacznych nakładów finansowych. Trudno wskazać podstawy przychylności władz śląskiej prowincji dla realizacji zabudowy tak odbiegającej od założeń edyktu królewskiego. Również wyszukana kompozycja założenia hutniczego, dla której inspiracją można poszukiwać wielokierunkowo, wydaje się nie znajdować uzasadnienia dla położonej z dala od większych ośrodków i traktów niewielkiej filii huty w Ozim-

connected with the Mała Panew river (Fig. 1). A circular square of the diameter of about 80 m was surrounded by two incomplete rings, inner and outer, divided into a kind of trapezoid sectors (Fig. 2). The communication layout is based on a concentric street going around the central square with four radiating roads, two of which go further to Szczedrzyk and Ozimek. The design, which is to a large extent symmetrical and determined by the axis going across the middle of the circle, perpendicular to the channel, and further along a wide alley, leading to a settlement which was never completed on the other side of the river. Side-gabled buildings were located within the inner ring, in five sectors of a similar area, around the circular square. Four of them are dwelling houses; the fifth one, along the development axis, is most probably a storage house¹². The composition of development surrounding the square was closed with two ironworks buildings located in the last section of the inner original plan¹³. The one-storied, masonry residential buildings were designed on a 12 × 20 m rectangular plan, originally with a connective hallway and four apartments, each comprising the main room and a kitchen. They all had high hip roofs covering non-habitable attics, and their symmetrical facades were decorated with rusticated corners as well as bands around windows and doors.

One of them, the building at Feniksa St. 2 (Fig. 2: 3c), private, still used for residential purposes, has recently been remodeled¹⁴. The chance for the building at Feniksa St. 7 (Fig. 2: 3d), owned by the Glass Factory Jedlice, for many years uninhabited and neglected, with no technical maintenance and no interest of the owner, seems slim to survive. The fully inhabited building at Feniksa St. 10 (Fig. 2: 3a) is owned by the commune of Ozimek. Its technical condition is satisfactory and it has numerous original elements¹⁵. The last of the four dwelling buildings (Fig. 2: 3b), according to the inhabitants' accounts, burned

¹² At present in this place there is a two-storied residential building erected most probably in the 19th century. The function of the structure originally located in this place is difficult to determine with certainty. There are no original drawings of Jedlice. Its plan is known only from a reproduced copy by Gärtner from 1804 with poorly legible notes, in which this building seems slightly bigger than its adjacent residential buildings [4, p. 248]. In the earlier study a residential function was attributed to it [9, p. 38], in [2, Fig. 28] the building was designated as the director's house. New information comes from the simplified plan of Jedlice in [5, p. 26]. In this plan the building located opposite the technological structures of the ironworks is described as a warehouse, with two other buildings erected in 1805 on the same plot, within the inner ring, most probably also used as storage buildings. This seems likely; the storage building, less strong, was replaced with the currently existing residential structure, three of four residential buildings with solid construction have been preserved until today. The manor house (*Beatenhof*) built around 1780 located outside the development yet still on its axis near the Mała Panew river might have been used by the managers of the ironworks.

¹³ These buildings with the supplying water channel, and one of the ironworks structures from 1805 were listed in 1970 in the register of historic monuments in the Opole province.

¹⁴ Its original body has been preserved; an entrance portico with a double-pitched roof was annexed.

¹⁵ E.g. the functional layout, internal and external joinery, stairs to the attic, system of chimneys.

zamieszczony w [5, s. 26]. Na tym planie budynek usytuowany naprzeciwko zabudowań technologicznych huty opisany jest jako magazyn, towarzyszą mu ponadto na tej samej działce wewnętrznego pierścienia dwa budynki wzniesione w 1805 r., prawdopodobnie również o funkcji gospodarczej. Wersja ta wydaje się prawdopodobna, budynek magazynowy, mniej solidny, zastąpiono istniejącym obecnie obiektem mieszkalnym, trzy z czterech budynków mieszkalnych o solidnej konstrukcji przetrwały do dzisiaj. Dla zarządzających hutą mógł być przeznaczony zbudowany około 1780 r. dworek (*Beatenhof*) zlokalizowany poza założeniem, jednak na jego osi, w pobliżu rzeki Mała Panew.

¹³ Budynki te wraz z kanałem nawadniającym, centralnym placem i jednym z obiektów huty z 1805 r. zostały w 1970 r. wpisane do rejestru zabytków województwa opolskiego.

¹⁴ Zachowano oryginalną bryłę, dobudowano portyk wejściowy z dwuspadowym dachem.

¹⁵ M.in. układ funkcjonalny, stolarkę wewnętrzną i zewnętrzną, schody na strych, układ kominów.

Il. 3. Kolonia hutnicza w Jedlicach w latach 30. XX w.
Widoczne dwa budynki mieszkalne, fragment centralnego placu
ze studnią i kręgiem drzew [źródło: 4, s. 249]

Fig. 3. Metallurgic settlement in Jedlice in the 1930s.
Two dwelling houses, central place with a well and a circle of trees
[source: 4, p. 249]

ku¹⁶. Układ przestrzenny osiedla w Jedlicach, o koncentrycznej, zamkniętej formie, z placem publicznym w geometrycznym centrum kompozycji reprezentuje oświeceniową myśl kształtowania przestrzeni.

Ośrodek administracyjny w Kup wraz z kolonią rzemieślniczą (1780–1785)

Ośrodek w Kup (*Kupp*) to drugie, po kolonii w Jedlicach, koliste założenie przestrzenne autorstwa Pohlmann. Decyzję o budowie w Kup ośrodka administracyjnego wraz z kolonią rzemieślniczą podjęto dla sprawnego zarządzania grupą około 30 istniejących wsi oraz nowymi koloniami położonymi na północ od Opoła [2, s. 45–47, 70]. Projekt powstał w 1780 r., jego realizację ukończono w 1785 r. Przy drodze z Opoła do Pokoju, pośrodku okrągłego placu Pohlmann umieścił budynek urzędu podatkowego z towarzyszącymi po jego obu stronach domami kancelisty i poborcy podatkowego (il. 4, 5). Droga dzieli plac na dwie połowy: na jednej zlokalizowane są wyżej wymienione budynki wraz z zabudową gospodarczą, drugą, przeciętą dwoma promienistymi alejami, przeznaczono na reprezentacyjną zieleni eksponującą budynek urzędu podatkowego. Cała kompozycja zawiera pięć promienistych dróg podkreślonych nasadzeniami zieleni wysokiej, z których dwie miały większe znaczenie komunikacyjne, prowadząc do Opoła i Namysłowa. Na obwodzie okręgu, przy okólnej drodze wzniesiono 12 budynków: 8 domów mieszkalnych,

down as it was struck by lightning after the war, and its location now is marked by a group of trees and bushes. The form, function, and construction of the original residential buildings of the settlement in Jedlice was described in detail and illustrated in 2004 [9].

The central square with a well surrounded by trees in a circle served as a public space for the inhabitants of the settlement (Fig. 3). Although there are still original fragments of the well and two trees there, the present layout of the driveways to the buildings, the road to Szczedrzyk going across the square, and informal greenery have covered up the original circular shape of the square.

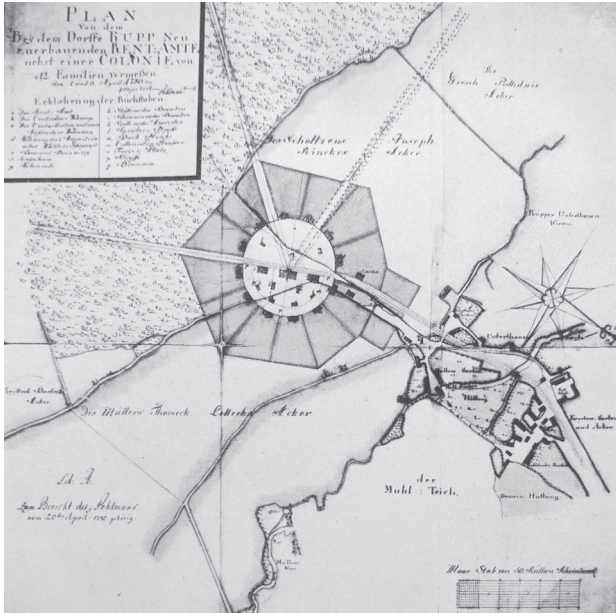
Compared to the simple, half-timber buildings of the settlement in Grodziec built several years earlier, the residential masonry buildings in Jedlice required significant financial expenditure. It is difficult to indicate the basis for the favor on the part of the Silesian province authorities for the development of the buildings which would deviate so much from the recommendations of the royal edict. The sophisticated composition of the metallurgical development, whose inspiration can be found in various fields, also seems to have no justification for the small branch of the ironworks in Ozimek located far from larger centers and roads¹⁶. The spatial layout of the settlement in Jedlice, with a concentric, closed form, and a public square in its geometrical center, represents the enlightened idea of space development.

The administration center in Kup with a craftsmen settlement (1780–1785)

Next to the settlement in Jedlice, the center in Kup (*Kupp*) is the other circular spatial development designed by Pohlmann. The decision to build an administration center in Kup with a settlement for craftsmen was taken in order to efficiently manage the group of about 30 existing villages and new settlements located north of Opole [2, pp. 45–47, 70]. The project was developed in 1780 and it was completed in 1785. By the road from Opole to Pokój, in the middle of a circular square, Pohlmann designed a tax office building with two houses – for a clerk and a tax inspector – on both of its sides (Fig. 4, 5). The road divides the square in two parts: one with the buildings mentioned above with outbuildings, and the other, further divided by two radial alleys, designed with greenery to display the tax office building. The whole composition has five radial roads with tall plantings along them, two of which, going to Opole and Namysłów, had some communication significance. Round the perimeter of the circle by the road there were 12 buildings: 8 dwelling houses,

¹⁶ Projekt kolonii hutniczej w Jedlicach wychodzący poza ustalone zasady kolonizacji fryderycjańskiej musiał uzyskać akceptację ministra Śląska, von Hoyma. Źródłem inspiracji dla Pohlmann, poza wspomnianym założeniem w Pokoju, mogły być informacje z artystycznej podróży po zachodniej Europie Langhansa, m.in. o projekcie Królewskich Salin w Arc-et-Senans (*Salines de Chaux*), z którym rozwiązanie Jedlic wykazuje ogólną zbieżność. Na oryginalny kształt założenia mogły mieć również wpływ formy architektury przemysłowej z projektów Pohlmann [2, s. 51–58].

¹⁶ The project of the metallurgical settlement in Jedlice, going beyond the established principles of the Frederician colonization, must have been approved by the minister of Silesia, von Hoym. Apart from the mentioned earlier settlement in Pokój, Pohlmann's source of inspiration might have been the information from Langhans' artistic trip around Western Europe, i.e. about the project of the Royal Saltworks in Arc-et-Senans (*Salines de Chaux*), with which the design in Jedlice is generally consistent. The original shape of the design might have been influenced also by the forms of industrial architecture from Pohlmann's projects [2, pp. 51–58].

Il. 4. Plan ośrodka administracyjnego w Kup z 1780 r. [źródło: 4, s. 200]

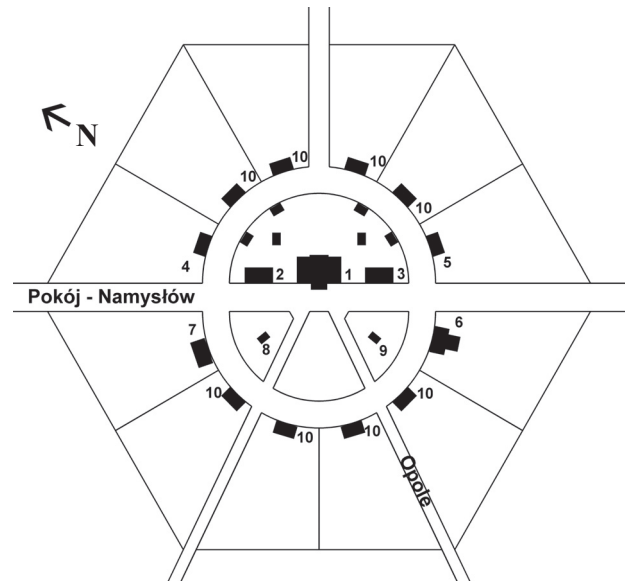
Fig. 4. Layout of the administrative centre in Kup from 1780
[source 4, p. 200]

kuźnię, browar, gospodę oraz dom wójta z aresztem. Założenie tworzyło po zewnętrznym obrysie dość regularny sześciobok, przecięty promieniastym układem dróg (il. 5). W przypadku Kup, nowego centrum administracyjnego, zastosowanie centralnej kompozycji przestrzennej, odmiennej od pozostałych linearnych kolonii, wydaje się dużo bardziej uzasadnione niż w przypadku kolonii hutniczej w Jedlicach o lokalnym znaczeniu. Założenie w Kup wykazuje wiele podobieństw funkcjonalno-przestrzennych z Królewskimi Salinami w Arc-et-Senans (*Salines de Chaux*) zaprojektowanymi w 1774 r. przez Claude'a Nicolasa Ledoux¹⁷. Źródłem inspiracji mogło być również założenie rezydencjalne w pobliskim Pokoju. Promienisto-koncentryczne założenie w Kup w ogólnym zarysie wpisuje się w urbanistykę baroku, jego kompozycja przestrzenna wiąże się ze zmianami społecznymi 2. poł. XVIII w. Miejsce pałacu zajął obiekt administracji państwowej wyrażający idee pruskiej monarchii opartej na sprawnie działającym systemie urzędniczym.

Dominantą przestrzenną i kompozycyjną założenia stanowi gmach urzędu podatkowego (*Rentamt*), dwukondygnacyjny budynek o konstrukcji murowej, założony na prostokątnym rzucie i przekryty wysokim, łamanym, czterospadowym dachem¹⁸. Symetrię kompozycji akcentuje trójkondygnacyjny ryzalit oraz wieża o spiczastym hełmie umieszczone na osi budynku (il. 6). Dekoracja architektoniczna i podziały frontowej elewacji utrzymane zostały w stylizacji barokowej [3, s. 367], Pohlmann

¹⁷ W 1779 r. zakończony był już pierwszy etap budowy Królewskich Salin w Arc-et-Senans, rok później Pohlmann zaprojektował założenie w Kup [2, s. 58–62].

¹⁸ Reprezentacyjne pomieszczenia: sale posiedzeń oraz kancelarie usytuowano na drugiej kondygnacji, piętra łączyła trójbiegowa klatka schodowa.

Il. 5. Schemat układu ośrodka administracyjnego w Kup.

Objaśnienia: 1) budynek urzędu podatkowego, 2) dom kontrolera, 3) dom kancelisty, 4) kuźnia, 5) dom wójta z aresztem, 6) browar, 7) gospoda, 8) piekarnia, 9) remiza strażacka, 10) dom kolonisty (oprac. autorki na podstawie [2, il. 28], [4, s. 200])

Fig. 5. Scheme of the administrative centre in Kup.

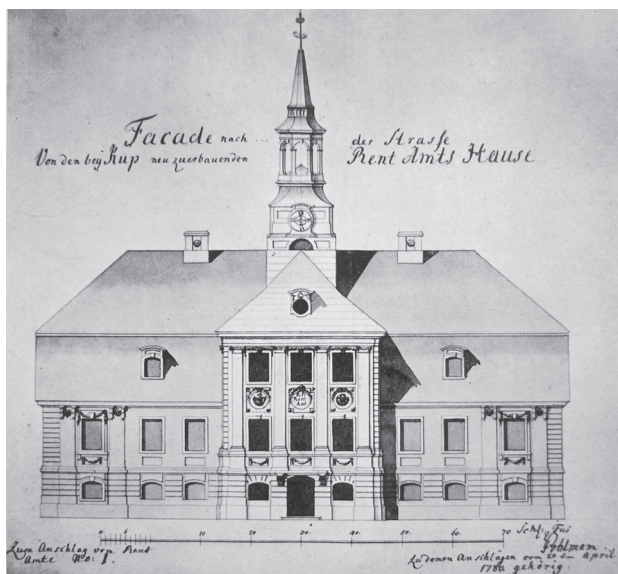
Notes: 1) tax office building, 2) inspector's house, 3) clerk's house, 4) smithy, 5) administrator's house with a prison, 6) brewery, 7) inn, 8) bakery, 9) fire station, 10) settler's house (author's elaboration on the basis of [2, Fig. 28], [4, p. 200])

smithy, brewery, inn and the administrator's house with a prison. The development formed a rather regular hexagon, divided by a radial layout of roads (Fig. 5). In the case of Kup, a new administration center, the use of a central space composition, different from the other linear settlements, seems much more justified than in the case of the metallurgical settlement in Jedlice, which was only locally important. The development in Kup demonstrates a number of functional and spatial similarities to the Royal Saltworks in Arc-et-Senans (*Salines de Chaux*) designed in 1774 by Claude Nicolas Ledoux¹⁷. Inspiration might have also come from the residential development in nearby Pokój. The radially-concentric development in Kup in general falls within the Baroque urban plan; its space composition is connected with social changes in the 2nd half of the 18th century. The palace was replaced with a state administration building, demonstrating the ideas of the Prussian monarchy based on efficiently operating official system.

The tax office building (*Rentamt*), a two-storied masonry building designed on a rectangular plan with a high, multi-pitched, hip roof was the landmark of the development¹⁸. The symmetry of the composition is empha-

¹⁷ The first stage of the construction of the Royal Saltworks in Arc-et-Senans was already completed in 1779, and a year later Pohlmann designed the development in Kup [2, pp. 58–62].

¹⁸ The representative rooms: conference rooms and the office room were situated on the second floor, the upper floors were connected by a three-flight staircase.

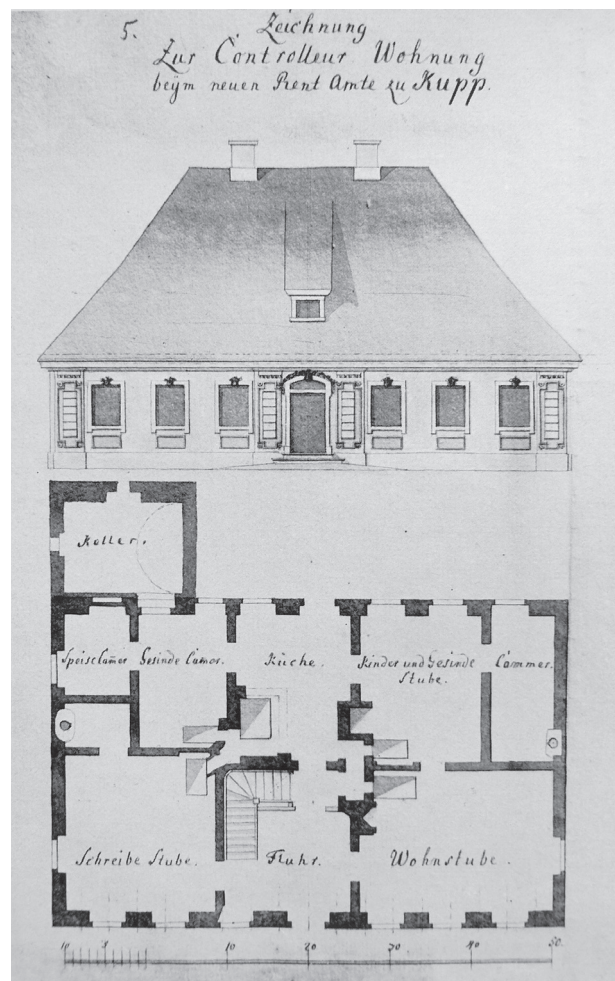
Il. 6. Projekt elewacji frontowej budynku urzędu podatkowego w Kup z 1780 r. [źródło: 4, s. 202]

Fig. 6. Design of the front elevation of the tax office building in Kup from 1780 [source: 4, p. 202]

zastosował korynckie pilastry, girlandy, rozety i ozdobne płyciny międzyokienne. Boniowanie parteru i naroży elewacji stanowiło optyczną przeciwwagę dla dominującego w bryle dachu. Gmach dawnego urzędu podatkowego od 1842 r. pełnił funkcję sądu, sto lat później, w 1945 r. został zniszczony.

Budynek urzędu flankowały, znane dzisiaj jedynie z rysunków Pohlmann, dwa domy: kancelisty i kontrolera (il. 7). Parterowe, murowane budynki przykryto czterospadowymi dachami, dwukrotnie przewyższającymi wysokości ścian zewnętrznych¹⁹. Symetryczne elewacje frontowe obu budynków zawierały sześć otworów okiennych rozdzielonych wejściem na osi, a ich dekorację stanowiły płyciny podokienne, opaski okienne i drzwiowe oraz boniowanie. W planie domu kontrolera wyróżniają się dwa obszerne pokoje: mieszkalny i służbowy oraz kuchnia ze spiżarnią i pokój dzieci. W domu kancelisty wydzielono dodatkowe mieszkanie służbowe, z osobnym wejściem w ścianie szczytowej.

Kuźnia, browar, gospoda, dom wójta z aresztem oraz domy mieszkalne zlokalizowane przy okólnej drodze zostały zaprojektowane w drewnianej konstrukcji szkieletowej jako budynki jednokondygnacyjne o dachach naczółkowych w układzie kalenicowym. W kuźni mieściło się również mieszkanie kowala (il. 8), gospodzie towarzyszył podcień i przelotowa sień, w domu wójta znalazły się dwa niewielkie mieszkania oraz dwie cele aresztu. Browar zaprojektowany został na rzucie o kształcie litery T. W rzutach z wrysowanym układem słupów drewnianej konstrukcji szkieletowej wyróżnione są fragmenty ścian o konstrukcji murowej związane

Il. 7. Projekt domu kontrolera w Kup z 1780 r. Rzut parteru i elewacja frontowa [źródło: 4, s. 205]

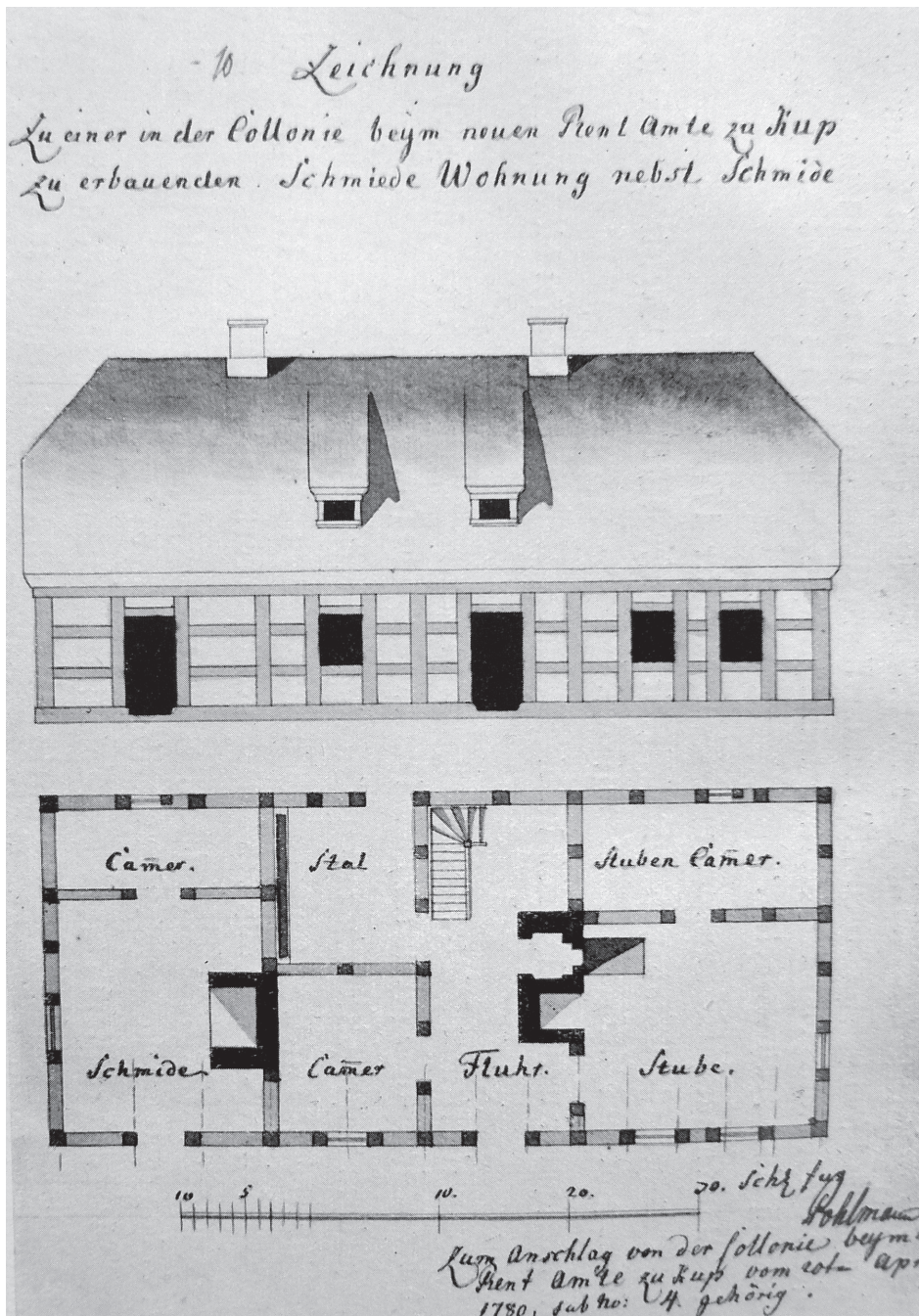
Fig. 7. Design of the inspector's house in Kup from 1780. Ground floor plan and front elevation [source: 4, p. 205]

sized by a projection going along three stories and a tower with a pointed helm located on the axis of the building (Fig. 6). Its architectural decorations and the division of the front facade were Baroque in style [3, p. 367], Pohlmann used Corinthian pilasters, garlands, rosettes and decorative recessed panels between the windows. The rustication of the ground floor and the facade corners provided an optical counterbalance for the building's dominating roof. The former tax office building since 1842 served as a court and a hundred years later, in 1945, it was destroyed.

The office building was flanked by two houses, known today only from Pohlmann's drawings, one of the clerk and the other of the controller (Fig. 7). The one story, masonry buildings were covered with hip roofs, twice higher than the external walls¹⁹. The symmetrical front facades of both buildings had six window openings divided by the entrance on the axis, and they were decorated with recessed panels below them, window and door bands as

¹⁹ Architekt podobne proporcje zastosował w budynkach mieszkalnych osiedla hutniczego w Jedlicach.

¹⁹ The architect used similar proportions in the residential buildings in the metallurgical settlement in Jedlice.

Il. 8. Projekt kuźni w Kup z 1780 r.
Rzut parteru i elewacja frontowa
[źródło: 4, s. 207]

Fig. 8. Design of the smithy
in Kup from 1780. Ground floor
plan and front elevation
[source: 4, p. 207]

z systemami ogrzewania oraz urządzeniami technologicznymi [4, s. 206–207].

Większość z 12 budynków przy okólnej drodze została przekształcona w XIX i XX w., w latach 60. XX w. odnotowano jedynie dwa domy mieszkalne o zachowanych pierwotnych cechach architektonicznych²⁰. Współcześnie przy tej drodze zlokalizowane są budynki mieszkalne i usługowe wzniesione w różnym czasie, jedno- i dwukondygnacyjne, o zróżnicowanej linii zabudo-

well as rustication. The controller's house had two large rooms: one to live in and the other to do business as well as a kitchen with a pantry and a children's room. The clerk's house had an additional, separate company apartment with a separate entrance in the gable wall.

The smithy, brewery, inn, the administrator's house with a prison and the dwelling houses located by the circular road had timber frame construction, were one story, side-gabled buildings with jerkinhead roofs. The smithy also had an apartment for the blacksmith (Fig. 8); the inn had an overhang and a connective hallway; the administrator's house had two small apartments and two prison cells. The brewery was designed on the letter T plan. The plans with a system of columns in timber frame construction show fragments of masonry walls connected

²⁰ Były to parterowe budynki mieszkalne o prostokątnych rzutach i naczółkowych dachach krytych papą. Budynek przy ul. Rynek nr 2, o pięciosiowej elewacji, dwutraktowy, z sienią pośrodku i częścią gospodarczą oraz budynek przy ul. Rynek nr 7 o siedmiosiowej elewacji, prawdopodobnie dwurodziny, z dwoma sieniami [14, s. 85–86].

wy i formach²¹. W części środkowej placu, w pobliżu nieistniejącego gmachu urzędu podatkowego oraz dwóch towarzyszących mu do 1945 r. budynków znajduje się zabudowa usługowa i mieszkalna o bezstylowym charakterze.

Do elementów dawnego założenia fryderycjańskiego czytelnych w przestrzeni dzisiejszej wsi Kup należą: okrągły plac, okólna droga, układ części współczesnej zabudowy podporządkowany koncentrycznej formie placu oraz układ działek zbliżony do pierwotnego planu sześcioboku. Współczesny przebieg drogi wojewódzkiej nr 454 z Opola do Namysłowa przecina kolisty plac i zakłóca pierwotną, XVIII-wieczną kompozycję.

Obiekty sakralne w projektach Johanna Martina Pohlmann

Budownictwo sakralne na Śląsku w 2. poł. XVIII w.

W 2. poł. XVIII w. na Śląsku Opolskim budowano liczne kościoły katolickie zlokalizowane w większości na terenach wiejskich i reprezentujące mimo dużej różnorodności rozwiązania tradycyjne²². Wiele późnobarokowych kościołów powstało w rejonie Nysy i Głubczyc. Wśród kościołów wzniesionych w tym czasie w miastach Śląska Opolskiego wymienić można m.in. kościół św. Trójcy w Byczynie (1767) oraz św. Jana Chrzyciela w Nysie (1770); jednonawowe i jednowieżowe, sklepione kolebkowo budowle o wysokich dachach. Architektura części kościołów protestanckich jest w tym okresie bardziej postępową i wyszukaną w porównaniu z katolicką [3, s. 385–387]. Przykładem może być kościół ewangelicki w Pokoju autorstwa architekta księżęcego Georga Ludwiga Schirrmeistersa, zrealizowany w latach 1765–1775, o rzucie łączącym elipsę z nierównoramiennym krzyżem i smukłą wieżą o oryginalnym hełmie.

Kościół w kolonii Grodziec (1767)

Johann Martin Pohlmann w 1767 r. zaprojektował kościół dla kolonii Grodziec jako jednokondygnacyjny budynek o wysokim, czterospadowym dachu i prostokątnym rzucie²³ (il. 9). Elewacja frontowa, zaprojektowana na dłuższym boku prostokąta, prezentuje w schematyczny sposób dwa opcjonalne rozwiązania konstrukcyjne: lewa połowa to konstrukcja zrębowa (*Schrotwerk*), prawa

with the heating systems and technological equipment [4, pp. 206–207].

Most of the 12 buildings by the circular road were remodeled in the 19th and 20th centuries; in the 1960^s only two residential houses had original architectural features²⁰. At present there are one- and two-storied residential buildings and services with varied setbacks and forms built at different times by that road²¹. In the middle part of the square, near the original location of the tax office building and its two outbuildings, which were there until 1945, there are residential buildings and services with no evident style.

The elements of the former Frederician development which are still visible today in the village of Kup include: a circular square, a circular road, some parts of contemporary buildings that maintain the concentric form of the square and the layout of the plots similar to the original hexagonal plan. The present route of road no. 454 from Opole to Namysłów goes across the circular square and disrupts the original, 18th-century composition.

The ecclesiastical buildings in Pohlmann's projects

The ecclesiastical buildings in Silesia in the 2nd half of the 18th century

Most of many catholic churches which were built in the 2nd half of the 18th century in Opole Silesia were located in rural areas and despite their great variety they used traditional solutions²². Many late-Baroque churches were built in the area of Nysa and Głubczyce. The churches built at that time in the cities in Opole Silesia include, e.g. the Church of the Holy Trinity in Byczyna (1767) and the Church of St. John the Baptist in Nysa (1770); single-naved with one tower, barrel vaults and high roofs. The architecture of some Protestant churches in comparison to Catholic ones from that period is more progressive and sophisticated [3, pp. 385–387]. A good example of that is the Evangelical church in Pokój by the ducal architect Georg Ludwig Schirrmeister, built in 1765–1775, on the plan of an ellipse and a cross with uneven arms and a slim tower with an original helm.

The church in the settlement of Grodziec (1767)

In 1767, Johann Martin Pohlmann designed the church for the settlement in Grodziec as a one story building with

²¹ Analiza tej zabudowy pozwala przypuszczać, że budynek przy ul. Rynek nr 7 może być przebudowanym dawnym domem kolonisty. Wskazuje na to jego lokalizacja oraz forma, choć cechy elewacji świadczą o sporych zmianach funkcjonalnych.

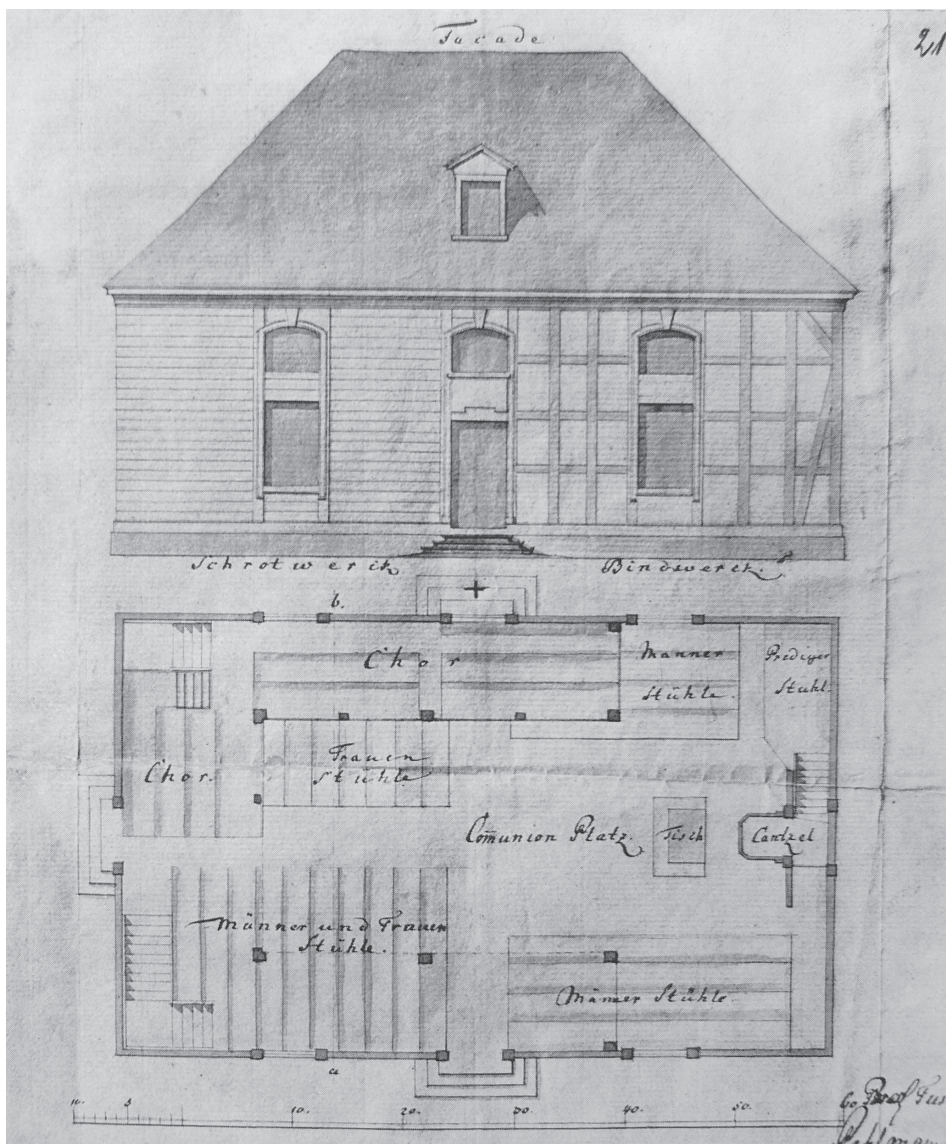
²² Znaczna liczba zrealizowanych kościołów i różnorodność rozwiązań utrudnia przeprowadzenie szczegółowej klasyfikacji w odniesieniu do typów układu wnętrza, sklepień, artykulacji fasad czy usytuowania i kształtu wież. Trudno również dokonać podziału stylistycznego na te należące jeszcze do baroku oraz te zawierające już pewne koncepcje klasycystyczne [3, s. 268–269].

²³ Na rysunku widoczne są trzy wejścia, chór, układ ławek, miejsce przyjmowania komunii oraz rytm wewnętrznych słupów podtrzymujących emporę.

²⁰ They were one story residential buildings on rectangular plans with jerkinhead roofs covered with roof paper. The building at Rynek St. no. 2 had a five-axis facade, two bays, a hallway in the middle and a storage section and the building at Rynek St. no. 7 had a seven-axis facade, most probably for two families, with two hallways [14, pp. 85–86].

²¹ Based on the analysis of those buildings it can be assumed that the building at Rynek St. no. 7 can be the former remodeled settler's house. It is indicated by its location and form, however, the facade features indicate major functional changes.

²² A large number of completed churches and the variety of solutions makes it difficult to accurately classify the types of interiors, vaults, facade articulation or the location as well as the shape of towers. It is also difficult to distinguish those still in the Baroque style from the ones with some neoClassical features [3, pp. 268–269].

Il. 9. Projekt kościoła dla kolonii Grodziec z 1767 r. Rzut i elewacja frontowa z dwoma opcjonalnymi rozwiązaniami drewnianej konstrukcji: zrębową (*Schrotwerk*) i szkieletową (*Bindwerk*) [źródło: 4, s. 215]

Fig. 9. Design of the church for Grodziec settlement from 1767. Ground floor plan and front elevation with two options of structural system: log structure and frame structure [source: 4, p. 215]

to konstrukcja szkieletowa, szachulcowa (*Bindwerk*)²⁴. W symetrycznej, trójosiowej elewacji wyróżniają się dwa duże prostokątne okna po obu stronach wejścia. Nad oknami i drzwiami umieszczono małe okna zamknięte łukami odcinkowymi ze zwornikami. Łukowe opaski okienne, zworniki oraz płycina ponad drzwiami to skromny detal architektoniczny, pasujący do oszczędnego budownictwa fryderycjańskiego. Pod koniec XIX w. i na początku XX w. drewnianą zabudowę wsi Grodziec zniszczyły pożary, kościół odbudowano w stylizacji neogotyckiej w 1891 r.

Ewangelicki kościół garnizonowy w Koźlu (1785–1788)

Po zwycięstwie Prus nad Austrią w 1742 r. i zakończeniu walk o Śląsk w 1763 r. kontynuowano rozbudowę

a high, hip roof on a rectangular plan²³ (Fig. 9). The front facade, designed along the longer side of the rectangle, schematically presents two optional construction solutions: the left section is a log structure (*Schrotwerk*), the right section is a half-timber structure (*Bindwerk*)²⁴. The symmetrical, three-axis facade has two large rectangular windows on both sides of the entrance. Above the windows and doors there are small windows with segmental arches with key stones. The arched window bands, key stones and the recessed panel above the door is a simple architectural detail that matches the simplicity of the Frederician building style. At the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century the timber buildings of the village of Grodziec were destroyed by fire; the church was rebuilt in the Gothic Revival style in 1891.

²³ The drawing shows three entrances, choir, pews, place to receive Communion and the system of internal columns supporting the galleries.

²⁴ Although the estimate indicated that the log structure is 1/9 cheaper than the frame structure, the latter was a model solution recommended by the Breslau Chamber of Wars and Domains [4, p. 215].

²⁴ Choć kosztorys wykazał, że konstrukcja zrębowa jest o 1/9 tańsza niż konstrukcja szkieletowa, to ta ostatnia stanowiła wzorcowe rozwiązanie rekomendowane przez wrocławską kamerę wojen i domen [4, s. 215].

twierdzy kozielskiej²⁵. Liczba ewangelików w Koźlu wzrosła wraz z napływem pruskich urzędników wojskowych i oficerów garnizonu, w większości protestantów. Po okresie tymczasowych rozwiązań gmina ewangelicka uzyskała zgodę na budowę kościoła; określono warunki finansowe, wskazano lokalizację, a projekt wraz z kosztorysem zlecono Pohlmannowi²⁶. Kościół ze względu na militarną funkcję Koźła nie mógł mieć wieży. Początkowa lokalizacja nowej świątyni nad Odrą została zastąpiona terenem za Bramą Raciborską, na południowo-wschodnim krańcu miasta lokacyjnego²⁷. Pohlmann 19 lipca 1785 r. przekazał wrocławskiej kamerze wojen i domen kosztorys, rysunki oraz list wyjaśniający stylistykę przyjętych w projekcie rozwiązań architektonicznych. Projekt kościoła w Koźlu był drugim, po kościele we wsi Grodziec (1767), obiektem sakralnym w praktyce zawodowej Pohlmann. Architekt wyjaśniał w liście, że zastosował w projekcie kolumny, które miały wyrażać „czystą i dobrą architekturę”, z jaką nie miał wiele do czynienia, zajmując się do tej pory przede wszystkim architekturą obiektów przemysłowych²⁸. Projekt wypadł lepiej, niż autor mógł się spodziewać [3, s. 359], [5, s. 199]. Rozwiązania po korektach wynikających z nowej lokalizacji kościoła zatwierdził ze zmianami Carl Gotthard Langhans, który od 1775 r. pełnił funkcję radcy wojennego i nadradcy budowlanego we Wrocławiu [8, s. 151].

Rysunek elewacji frontowej kościoła autorstwa Pohlmann, rozwiązanej na dłuższym boku, przedstawia budowlę o wysokim czterospadowym dachu (il. 10). W pięcioosiowej, symetrycznej, tynkowanej elewacji wyróżnia się osiowo usytuowany portal oraz podwójne okna umieszczone jedno nad drugim: wyżej wysokie zamknięte półkole, niżej małe zamknięte łukiem odcinkowym, każde z kluczem na osi²⁹. Portal w projekcie dekorują dwie pary doryckich kolumn na postumentach połączonych nadbudową z półkolem zwieńczonym trójkątnym tympanonem, a lico elewacji płyciny i boniowanie, rozety nad kolumnami i girlanda nad wejściem. Archiwalne zdjęcia zniszczonego w 1945 r. kościoła ukazują korekty Langhansa – wprowadzony motyw pozornego,

The Evangelical garrison church in Koźle (1785–1788)

After Prussia defeated Austria in 1742 and the end of the struggle for Silesia in 1763, the extension of the fortress in Koźle continued²⁵. The number of Evangelicals in Koźle grew along with the influx of Prussian military officials and officers of the garrison, mostly Protestants. After a period of temporary solutions the Evangelical community was granted a permit to build their church; the financial conditions and the location were set, and the project with cost estimate was commissioned from Pohlmann²⁶. Due to the military significance of Koźle the church could not have a tower. The initial location of the new church by the Odra river was changed to the area behind the Raciborska Gate, in the south-east end of the chartered town²⁷. On July 19, 1785, Pohlmann provided the Breslau Chamber of Wars and Domains with an estimate, drawings, and a letter explaining the style of the architectural solutions applied in the project. Apart from the church in the village of Grodziec (1767), the design of the church in Koźle was the second ecclesiastical building in Pohlmann's professional career. The architect explained in the letter that the columns which he used in the design were to express "pure and good architecture" which he had little to do with as he had been dealing mainly with architecture of industrial structures²⁸. The project proved to be better than its author might expect [3, p. 359], [5, p. 199]. The solutions, with the corrections caused by the new location of the church, were approved by Carl Gotthard Langhans who since 1775 held the position of military and building senior advisor in Breslau [8, p. 151].

Pohlmann's drawing of the front facade of the church on its longer side presents a building with a high hip roof (Fig. 10). The five-axis, symmetrical, plastered facade has an axially located portal and double windows, one above the other: the upper, high ones were semi-circularly closed, and the lower, small ones had segmental arches, each with a key stone on the axis²⁹. The portal in the design is decorated with two pairs of Doric columns on pedestals connected by an extension with a semicircle

²⁵ Zgodnie z królewskimi planami modernizacji fortyfikacji Śląska.

²⁶ W 1748 r. ewangelikom udostępniono pomieszczenie w kozielskim ratuszu, kilkanaście lat później gmina ewangelicka uzyskała zgodę króla Fryderyka II Wielkiego na budowę kościoła ewangelickiego w Koźlu. W oficjalnym dokumencie skierowanym do wrocławskiej kamery wojen i domen określono koszty budowy kościoła na 5000–6000 talarów reńskich, wskazano lokalizację nad Odrą i Pohlmann jako projektanta [8, s. 150].

²⁷ Pierwotna lokalizacja wskazana była przez komendanta Koźła generała von Sassa. Pochodzący z Kurlandii Gerhard Alexander Baron von Sass pełnił funkcję komendanta Koźła w latach 1762–1790. Generał prowadził działalność na rzecz odbudowy i rozbudowy obiektów militarnych Koźła, m.in. przyczółków mostowych i redut, koszar i budynków komendantury. Jako ewangelik przyczynił się również do wzniesienia garnizonowego kościoła ewangelickiego [15, s. 41–44].

²⁸ A przecież Pohlmann oprócz obiektów przemysłowych projektował również obiekty użyteczności publicznej.

²⁹ Podobny rytm podwójnych okien, tylko w odwrotnym układzie (małe nad dużym) i o uproszczonej formie Pohlmann zastosował już w kościele we wsi Grodziec (1767).

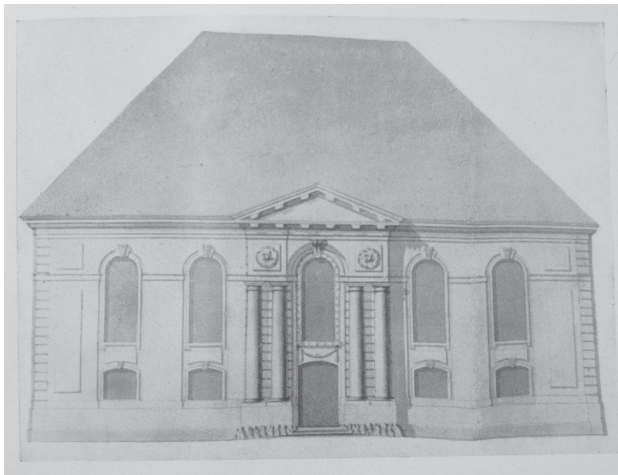
²⁵ According to the royal plans of modernization of the fortifications in Silesia.

²⁶ In 1748, Evangelicals were granted a room in the town hall in Koźle, a dozen or so years later the Evangelical community was granted the consent of King Frederick II the Great to build an Evangelical church in Koźle. The official document addressed to the Breslau Chamber of Wars and Domains included the costs of the church construction at 5000–6000 Rhine thalers and indicated the location by the Odra river as well as Pohlmann as the designer [8, p. 150].

²⁷ The original location was indicated by the commander of Koźle general von Sass. Gerhard Alexander Baron von Sass, who came from Courland, was the commander of Koźle in 1762–1790. The general promoted the rebuilding and extension of the military facilities in Koźle, e.g. bankseats and redoubts, barracks and the headquarters buildings. Being Evangelical, he also contributed to the construction of the garrison Evangelical church [15, pp. 41–44].

²⁸ And yet Pohlmann, apart from industrial structures, designed also public utility buildings.

²⁹ A similar layout of double windows, however, with the opposite arrangement (small ones above big) ones and in a more simple form, was applied by Pohlmann earlier in the church in the village of Grodziec (1767).

Il. 10. Projekt elewacji frontowej ewangelickiego kościoła w Koźlu autorstwa Pohlmana z 1785 r.
[źródło: 8, między stronami 200 i 201]

Fig. 10. Design of the front elevation of the evangelical church in Koźle from 1785 by Pohlmann
[source: 8, between pp. 200 and 201]

Il. 11. Kościół ewangelicki w Koźlu ze zmianami autorstwa Langhansa. Widok z okresu międzywojennego
[źródło: 8, między stronami 200 i 201]

Fig. 11. Evangelical church in Koźle with changes by Langhans. View from the interwar period
[source: 8, between pp. 200 and 201]

„zamkniętego” portyku [3, s. 386] (il. 11). Porządek dorycki portyku został utrzymany, zewnętrzną kolumnę w każdej parze Langhans zastąpił masywnym filarem, a delikatne rozety konsolami podtrzymującymi tympanon, powtórzonymi w lizenach, w narożach frontowej elewacji. Ukończona w 1788 r. budowla, ze zmianami Langhansa, może być już zaliczona do wczesnej fazy klasycyzmu.

Pod koniec XIX w., po likwidacji twierdzy Koźle, podjęto temat budowy wieży kościelnej, wzniesionej ostatecznie w latach 1930–1931³⁰. Kościół z wieżą znajdował się w krajobrazie Koźla tylko kilkanaście lat, w 1945 r. został zniszczony, a wieżę wyburzono w 1975 r. Miejsce lokalizacji dawnego ewangelickiego kościoła garnizonowego w Koźlu stanowi niezabudowany obecnie teren przy ul. A. Czechowa, na południowym krańcu układu staromiejskiego.

Kościół ewangelicki w Namysłowie (1787–1789)

Nieistniejący obecnie kościół ewangelicki w Namysłowie wzniesiono w zachodniej części układu staromiejskiego, u zbiegu dzisiejszych ulic S. Dubois i 3 Maja, w pobliżu dawnego zamku i klasztoru franciszkanów. W porównaniu z archiwaliami dotyczącymi powstania kościoła w Koźlu, o projekcie i realizacji świątyni w Namysłowie wiadomo o wiele mniej³¹. Oprócz zachowa-

crowned with a triangular tympanum, and the face of the facade with recessed panels and rustication, rosettes above columns and a garland above the entrance. Old pictures of the church destroyed in 1945 show Langhans' corrections – a motif of an illusory, “enclosed” portico [3, p. 386] (Fig. 11). The Doric order of the portico was kept; Langhans replaced the external column in each pair with a massive pillar, and delicate rosettes with consoles supporting the tympanum, repeated in lisenas, in the corners of the front facade. The building completed in 1788, with Langhans' corrections, can be considered to belong to the early stage of neoClassicism.

At the end of the 19th century, after the fortress in Koźle was liquidated, the idea of building the church tower was reconsidered, and ultimately it was built in 1930–1931³⁰. The church with the tower was part of the landscape in Koźle only for a dozen or so years – until 1945 when it was damaged and ultimately destroyed in 1975. The place of the former garrison Evangelical church in Koźle is now an open space at A. Czechowa St., at the south end of the old town.

The Evangelical church in Namysłów (1787–1789)

The Evangelical church in Namysłów, which does not exist anymore, was built in the west part of the old town at the junction of today's S. Dubois and 3 Maja streets, near the old castle and the Franciscan monastery. In comparison to old records regarding the construction of the church in Koźle, much less is known about the project of

³⁰ Wieża początkowo miała powstać w elewacji frontowej, ostatecznie została wzniesiona jako wolno stojąca przy ścianie wschodniej kościoła, cofnięta w stosunku do jego lica. Wieżę o wysokości 30 m, kwadratowym rzucie i prostopadłościennej formie z czterema wąskimi, podłużnymi otworami zaprojektował wrocławski architekt Hans Thomas. Dźwięk umieszczonych na szczycie wieży dzwonów wydobywał się przez szerokie, arkadowe otwory w jej zwieńczeniu [8, s. 153].

³¹ Obydwa kościoły powstały właściwie w tym samym okresie, już w czasie pracy Pohlmana we Wrocławiu, architekt wymieniany jest w literaturze jako autor kościoła w Koźlu, natomiast nielicznie jako

³⁰ At first the tower was to be built in the front facade, however, ultimately it was erected as a free-standing structure by the east wall of the church, set back from its face. The 30 m tall, rectangular tower on a square plan with four narrow, longitudinal openings, was designed by the architect from Breslau Hans Thomas. The sound of the bells placed in the tower came from the narrow, arcade openings on its top [8, p. 153].

nych zdjęć, cennych informacji o rozwiązaniach przestrzennych dostarczają rysunki budowlane z lat 30. XX w.³² Kościół zaprojektowany został na rzucie prostokąta, z elewacją frontową rozwiązaną podobnie jak w Koźlu, na dłuższym jego boku. W bryle kościoła wyróżnia się wysoki czterospadowy dach oraz ryzalit kruchty. Rytm podwójnych okien, wyższego nad niższym, przypomina świątynię kozielską. Kościół początkowo pozbawiony był wieży, którą dobudowano dopiero w latach 1815–1822 [3, s. 387]. Wieża o kwadratowym rzucie i hełmie z tempiettem dostawiona została do krótszego boku budowli. Kościół pełnił swoją sakralną funkcję do 1946 r. Po niedanych próbach adaptacji obiektu do nowych zadań (sala koncertowa, ośrodek kultury) w 1962 r. władze podjęły decyzję o jego rozbiórce³³. W miejscu dawnej lokalizacji kościoła znajduje się dziś skwer z placem zabaw, a w poziomie terenu widoczny jest zarys części ścian fundamentowych kościoła, we fragmentach podkreślony zielenią.

Podsumowanie

Okres aktywności zawodowej Johanna Martina Pohlmann'a przypadł na 2. poł. XVIII w. i rządy króla Fryderyka II. W architekturze europejskiej to czas przejścia od baroku do rozwiązań wczesnego klasycyzmu. Znaczący architekci niemieccy: David Gilly (1748–1808) oraz Carl Gotthard Langhans (1732–1808), współcześni Pohlmannowi, używali form klasycyzujących. Architektura Pohlmann'a, choć mieści się jeszcze w stylistyce baroku, wydaje się mieć charakter przejściowy. W części obiektów można wskazać cechy zarówno rozwiązań barokowych, jak i klasycyzujących. Karierze zawodowej Pohlmann'a sprzyjały zajmowane przez niego stanowiska w urzędach budowlanych Śląska, który jako region nowo przyłączony do Królestwa Prus podlegał planowej urbanizacji i gospodarczemu rozwojowi. Wynikająca z charakteru zatrudnienia, podejmowana z powodzeniem różnorodność problematyki projektowej reprezentująca wiele dyscyplin: architekturę, urbanistykę, budownictwo, technologię hutnictwa i inżynierię wojskową świadczy o wszechstronnych uzdolnieniach Pohlmann'a oraz jego profesjonalnym zaangażowaniu. Na wyróżnienie zasługują poszukiwania formalne wyrażone w rozwiązaniach kolonii Jedlice i Kup oraz w ewangelickich kościołach, tym bardziej cenne, że podejmowane w XVIII-wiecznych realiach zamówień publicznych i ograniczeń finansowych. Choć tylko część jego dorobku przetrwała, architekt miał znaczący udział w rozwoju budowlanym i gospodarczym Śląska Opolskiego w 2. poł. XVIII w.

autor kościoła w Namysłowie [2, s. 71], [3, s. 386–387]. Być może związane jest to z udziałem sławnego Langhansa w projekcie kościoła w Koźlu, z tego powodu częściej wymienianego.

³² Rysunki znajdują się w zbiorach Instytutu im. Herdera w Marburgu.

³³ Powodem decyzji o rozbiórce kościoła był m.in. brak wiernych wyznania ewangelickiego w Namysłowie. Ponadto w pobliżu znajdował się jeszcze drugi obiekt sakralny – gotycki kościół należący do dawnego zespołu oo. franciszkanów.

the church in Namysłów and its completion³¹. Apart from original pictures, valuable information about the space development comes from the construction drawings from the 1930s³². The church was designed on a rectangular plan with its front facade similar to that in Koźle – on its longer side. The church had a distinctively high hip roof and projection of the porch. The layout of double windows, taller above shorter one, resembles the church in Koźle. Initially the church did not have a tower; it was built only in 1815–1822 [3, p. 387]. The tower on a square plan with a helm with a tempietto was annexed to the shorter side of the building. The church was used for religious purposes until 1946. After unsuccessful attempts at converting the building to a new function (concert hall, culture center), in 1962 the authorities decided to demolish it³³. Today in its place there is a square with a playground, and the imprint of some sections of the foundation walls of the church is still visible at ground level.

Summary

Johann Martin Pohlmann was a professionally active architect in the 2nd half of the 18th century and the reign of king Frederick II. In the European architecture it was the time of transition from Baroque to early neoClassicism. Such major German architects as David Gilly (1748–1808) and Carl Gotthard Langhans (1732–1808), Pohlmann's contemporaries, used the neoClassical forms. Although it still belonged to the Baroque style, Pohlmann's architecture seems transient. Some of his designs demonstrate both Baroque and neoClassical features. The positions Pohlmann held in the construction offices in Silesia, being a region newly annexed to the Kingdom of Prussia which was subject to planned urbanization and economic growth, helped his professional career. The great variety of Pohlmann's designs, arising from the nature of his employment in different positions which is evident in a lot of areas such as architecture, urban planning, construction, metallurgy and military engineering, testifies to his multiple talents as well as his professional dedication. What deserves high appreciation is the formal search demonstrated in the designs of the settlements in Jedlice and Kup as well as Evangelical churches, especially valuable as undertaken in the 18th-century reality of public procurement and financial limitations. Although only some of his works have been preserved in their original form, the architect greatly contributed to the construction and economic development of Opole Silesia in the 2nd half of the 18th

³¹ Both churches were built virtually at the same time, already after Pohlmann's work in Breslau; the architect is mentioned in the literature as the author of the church in Koźle, however, seldom as the author of the church in Namysłów [2, p. 71], [3, pp. 386–387]. It may be connected with the participation of the famous Langhans in the designing of the church in Koźle.

³² The drawings are in the archives of the Herder Institute in Marburg.

³³ The decision to demolish the church was taken among others because of the lack of Evangelicals in Namysłów. Furthermore, there was another ecclesiastical building nearby – a Gothic church which was part of an old complex development of the Franciscans.

Twórczość Johanna Martina Pohlmana jest częścią dziedzictwa kulturowego regionu, zasługuje na pamięć i szersze upowszechnienie, pozostawiając wciąż możliwość podjęcia dalszych badań.

century. Johann Martin Pohlmann's works are part of the region's cultural heritage, deserving remembering and a broader popularization, still providing a possibility for further research.

Translated by
Tadeusz Szalamacha

Bibliografia/References

- [1] *Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku*, pod red. E. Chojeckiej, Muzeum Śląskie, Katowice 2009.
- [2] Chorowska M., Zabłocka A., *Założenia centralne na Śląsku Opolskim z okresu kolonizacji fryderycjańskiej*, [w:] *Z badań architektury, urbanistyki i sztuki Śląska*, Prace Naukowe IHASiT PWr nr 19, Studia i Materiały nr 9, Wydawnictwo PWr, Wrocław 1988, 27–74.
- [3] Chrzanowski T., Kornecki M., *Sztuka Śląska Opolskiego od średniowiecza do końca w. XIX*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1974.
- [4] Helmigk H.J., *Oberschlesische Landbaukunst um 1800*, Verlag für Kunstwissenschaft, Berlin 1937.
- [5] Bimler K., *Die Industrieanlagen in Oberschlesien*, [w:] *Die neuklassische Bauschule in Schlesien*, H. 3, Breslau 1931.
- [6] Bimler K., *Die evangelische Kirche in Cosel und Karl Gotthard Langhans*, „Der Oberschlesier” 1930, Jg. 12, H. 3, 199–200.
- [7] Bimler K., *Kupp in Oberschlesien, eine Radiale Siedlung von 1780*, „Ostdeutsche Bauzeitung” 1929, Jg. 27, No. 69, 509.
- [8] Schellenberg A., *Die Evangelische Kirche in Cosel OS*, „Der Oberschlesier” 1932, Jg. 14, H. 3, 150–154.
- [9] Adamska M., *XVIII-wieczny zespół mieszkaniowy w Jedlicach jako przykład fryderycjańskiego osadnictwa hutniczego w dolinie rzeki Mała Panew*, „Architectus” 2004, nr 1(15), 35–42.
- [10] Bode W., *Versuch einer Biographie und Charakteristik des verstorbenen Ober Baudirektor Pohlmann*, „Schlesische Provinzialblätter” 1801, Bd. 33, St. 1, 24–34.
- [11] *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Bd. 27, Leipzig 1972, 192.
- [12] Wąs G., *Dzieje Śląska od 1526 do 1806 roku*, [w:] M. Czaplński (red.), *Historia Śląska*, Wydawnictwo UWr, Wrocław 2002, 187–247.
- [13] Rajman J., *Trwałość przemysłowo-osadniczych układów przestrzennych w starym rejonie przemysłowym (przykład dorzecza Małej Panwi)*, Prace Komisji Geografii Przemysłu PTG, nr 4, Warszawa–Kraków–Rzeszów 2002, 37–42.
- [14] Chrzanowski T., Kornecki M., *Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 7: Województwo opolskie, z. 11: Miasto Opole i powiat opolski*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1968, 85–86, 91–92.
- [15] Pacuł R., Zarzycka Z., *Twierdza kozielska i jej komendanci*, Urząd Miasta Kędzierzyn-Koźle, Kędzierzyn-Koźle 1997.

Streszczenie

W artykule przedstawiono dokonania zawodowe Johanna Martina Pohlmana, architekta urodzonego w Berlinie i działającego na Śląsku w 2. poł. XVIII w., podczas rządów króla Fryderyka II. Kariera zawodowa Pohlmana związana była z pracą na kierowniczych stanowiskach w urzędach budowlanych śląskiej kamery wojen i domen w Opolu i we Wrocławiu. Architekt, realizując królewską politykę rozwoju gospodarczego i urbanizacji przyłączonego do Prus Śląska, uczestniczył w procesie powstawania hut w dolinie rzeki Mała Panew oraz osiedli fryderycjańskich. W dorobku zawodowym Pohlmana znalazły się również projekty obiektów użyteczności publicznej, m.in. kościołów ewangelickich. Choć twórczość Pohlmana wpisuje się jeszcze w architekturę baroku, należy do okresu przejściowego; w obiektach jego autorstwa dostrzec można elementy klasycyzujące. Na szczególną uwagę zasługują rozwiązania projektowe osiedli fryderycjańskich w Jedlicach i Kup – zachowane obecnie fragmentarycznie kompozycje oparte na geometrii koła.

Słowa kluczowe: 2. poł. XVIII w., kolonizacja fryderycjańska, rozwój hutnictwa, założenia centralne, Śląsk

Abstract

In the paper professional achievements of Johann Martin Pohlmann, Berlin-born architect active in Silesia in the 2nd half of the 18th century, mainly during the reign of king Frederic the Great, are presented. Pohlmann's professional career was connected with his work in managerial positions in the building departments of Silesian Chamber of Wars and Domains in Opole and Wrocław. The architect realizing the king's policy of economic and urban development of Silesia, incorporated to Prussia, participated in the process of founding ironworks in the valley of the Mała Panew and establishing the Frederician settlements. Amongst professional achievements of Johann Martin Pohlmann there are also projects of public buildings, i.a. Evangelic churches. Although Pohlmann's works fit still into Baroque architecture, they belong to a transition period; one can notice in his works also neoClassical elements. A special attention deserve design solutions of Frederician settlements in Jedlice and Kup – only partly preserved compositions based on the geometry of a circle.

Key words: 2nd half of the 18th century, Frederician colonization, development of metallurgy, central arrangements, Silesia